

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

**ԾՈՎՈՎ ՀԱՓՇՏԱԿՎԱԾԸ.
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ**

(Նկարչի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2017

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

АРАРАТ АГАСЯН

**ЗАЧАРОВАННЫЙ МОРЕМ:
ИВАН (ОВАННЕС) АЙВАЗОВСКИЙ**

(К 200-летию со дня рождения художника)

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
2017

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARTS

ARARAT AGHASYAN

**ENCHANTED BY THE SEA:
IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY**

(On the 200th Anniversary of painter's birthday)

YEREVAN
«GITUTYUN» PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2017

ՀՏԴ 75
ԳՄԴ 85.14
Ա 467

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԱՂԱՍՅԱՆ ԱՐԱՐԱՏ

Ա 467 Ծովով հափշտակվածը. Հովհաննես Այվազովսկի (Նկարչի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ)/Ա. Աղասյան.– Եր. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017.–88 էջ+8 էջ նկար:

Հովհաննես Այվազովսկին (1817-1900) հայազգի առաջին նկարիչն էր, որն իր կյանքի օրոք միջազգային լայն ճանաչում գտավ և որի լավագույն կտավները, հատկապես՝ ծովային տեսարանները, դասվեցին համաշխարհային կերպարվեստի առավել նշանակալից ստեղծագործությունների շարքին:

Иван (Ованнес) Айвазовский (1817-1900) был первым художником армянского происхождения, кто еще при жизни удостоился широкого международного признания и чьи лучшие полотна, особенно морские пейзажи, были причислены к наиболее значительным произведениям мирового изобразительного искусства.

Ivan (Hovhannes) Aivazovsky (1817-1900) was the first painter of Armenian origin who earned broad recognition during his lifetime. His best works – unmatched marines in particular – were placed at the same level as the outstanding creations of the world visual arts.

ՀՏԴ 75
ԳՄԴ 85.14

ISBN 978-5-8080-1291-2

© Գիտություն, 2017

© Արարատ Աղասյան, 2017

Հրատարակվում է
ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ

Издается
при содействии Всеармянского фонда финансирования
арменоведческих исследований

Published
with the support of All Armenian Foundation Financing
Armenological Studies

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի և Հայ Առաքելական Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Թեմի կողմից անցկացված մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորվող «Հայ երաժիշտների, նկարիչների և ճարտարապետների գործունեությունը Ղրիմում» գիտական ծրագրի շրջանակներում:

Исследование выполнено при поддержке Государственного комитета по науке МОН РА и Российской и Ново-Нахичеванской Епархии Армянской апостольской церкви в рамках научного проекта “Деятельность армянских музыкантов, художников и архитекторов в Крыму”.

The research is supported by the RA MES State Committee of Science and the Russian and New Nakhichevan Diocese of the Armenian Apostolic Church, within the frames of the research project “The activity of Armenian musicians, painters and architects in Crimea”.

Հովհաննես Այվազովսկին (1817–1900) հայազգի առաջին նկարիչն էր, որի անունը դեռ իր կենդանության օրոք միջազգային լայն ճանաչում գտավ և որի լավագույն կտավները դասվեցին համաշխարհային կերպարվեստի պատմության մեջ երբևէ ստեղծված առավել նշանակալից երևույթների շարքին: Նա գեղարվեստական նոր մակարդակի բարձրացրեց ծովանկարի ժանրը, թեև իր ստեղծագործական երկարատև ու արգասավոր կյանքի ընթացքում, ծովային բազմաթիվ տեսարաններից և ծովամարտերից բացի, վրձնել է նաև «ցամաքային» արևաշող և ձմեռային սառնաշունչ բնանկարներ, դիմանկարներ ու անձնանկարներ, կենցաղային մոտիվներով, բիբլիական և պատմական թեմաներով ու կերպարներով ներշնչված պատկերներ:

Այվազովսկին նկարչության ասպարեզ մտավ ուշ ռոմանտիզմի դարաշրջանում և մինչև վերջ հավատարիմ մնաց այդ ուղղությանը՝ չտարվելով եվրոպական և ռուսական արվեստում ու գրականության մեջ ժամանակի ընթացքում տարածում գտած նոր հոսանքներով: Թերևս դա էր պատճառներից մեկը, որ XIX դարի վերջին քառորդին հանդես եկած երիտասարդ քննադատներից ոմանք, օրինակ՝ «ազատ արվեստի» ջատագով, գեղապաշտ նկարիչ և արվեստաբան Ալեքսանդր Բենուան, նրան համարեցին գաղափարական ու գեղագիտական հրատապ պահանջներին այլևս չհամապատասխանող, ժամանակավրեպ արվեստագետ¹:

Սակայն ռուսական արվեստի և գրականության՝ նկարչին

¹ Տե՛ս, օրինակ. **Бенуа А.Н.** История русской живописи в XIX веке. Санкт-Петербург, 1902, стр. 201-202.

ճանաչած, նրա ստեղծագործական ուղուն հետևած առաջադեմ գործիչներից շատերը՝ Իվան Կոիլովը, Ալեքսեյ Վենեցիանովը, Օրեստ Կիպրենսկին, Վասիլի Ժուկովսկին, Միխայիլ Գլինկան, Վիսարիոն Բելինսկին, Վլադիմիր Ստասովը, Անտոն Ռուբինշտեյնը, Իվան Կրամսկոյը, իսկ ավելի ուշ՝ Ֆեոդոր Դոստոևսկին, Իլյա Ռեպինը, Անտոն Չեխովը և ուրիշներ, Այվազովսկու ստեղծագործության հանդեպ ունեցած դրական կամ բացասական վերաբերմունքով հանդերձ, բարձր են գնահատել նրա դերն ու վաստակը ռուսական կերպարվեստի զարգացման գործում:

XIX դարի վերջին և, հատկապես, 1900-ական թվականներին, երբ ռուսական արվեստում ու գրականության մեջ սկիզբ առավ և տարածում գտավ ռոմանտիզմից բխող սիմվոլիստական հոսանքը, Այվազովսկու ստեղծագործության նկատմամբ հետաքրքրության նոր ալիք բարձրացավ: Հենց այդ ժամանակ՝ 1901-ին, նկարչի մահից մեկ տարի անց, ընթերցողների սեղանին դրվեց ծովանկարչին նվիրված առաջին մենագրությունը²: Այսօր էլ չի նվազել հետաքրքրությունը Այվազովսկու՝ ժամանակի փորձությունը բռնած և արդեն վաղուց դասականացած արվեստի հանդեպ: Նրա լավագույն կտավները կայուն պահանջարկ ունեն գեղարվեստական շուկայում, անընդհատ հանվում են աճուրդի ու վաճառվում աստղաբաշխական գներով:

Այվազովսկին Ռուսաստանում և արտասահմանում շուրջ 125 անհատական ցուցահանդես է ունեցել: Նա ընտրվել է Հոմի, Ֆլորենցիայի, Փարիզի, Ամստերդամի և Շտուտգարտի գեղարվեստի ակադեմիաների պատվավոր անդամ: Նրան պե-

² Տե՛ս. **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском. Санкт-Петербург, 1901.

տական բարձրագույն աստիճանների շքանշաններ ու մեդալներ են շնորհել Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Օսմանյան կայսրության և այլ երկրների իշխանությունները:

Նկարչի ստեղծագործություններից շատերը դիտողին գրավում են ոչ միայն տեխնիկական անթերի վարպետությամբ, այլև բանաստեղծական տրամադրությամբ, ռոմանտիկական ոգով ու շնչով, դրամատիկական խոր ապրումներով: Այվազովսկու՝ ծովային աղետաբեր, առաջին հայացքից անելանելի թվացող տեսարաններում անգամ կա ելքի, փրկության որևէ ակնարկ՝ լինի դա մոայլ ամպերը ճեղքող արևի շողը, օդում ոչնչից գոյացող ծիածանը կամ էլ փարոսի ընդադուտ լույսը...

Հովհաննես Այվազովսկին ծնվել է 1817 թվականի հուլիսի 17-ին Թեոդոսիայում՝ XIX դարի սկզբին Բուկովինայից³ Ղրիմ եկած և Հռիփսիմե անունով հայուհու հետ ամուսնացած մանրավաճառ Կոստանդին (Գևորգ) Գրիգորի Գայվազովսկու (Այվազյան) բազմազավակ՝ երեք տղա ու երկու աղջիկ լույս աշխարհի բերած և տեղի հայկական Ս. Սարգիս եկեղեցում նրանց կնքած ընտանիքում⁴: Հովհաննեսը երրորդ որդին էր՝ հետագայում Հայ առաքելական եկեղեցու արքեպիսկոպոս Գաբրիելից և միջնեկ եղբորից՝ Գրիգորից հետո:

Նախնական կրթությունը նա ստացել է նույն եկեղեցուն առընթեր ծխական դպրոցում, որտեղ սովորել է հինգ տարի՝ 1825-1830 թվականներին: Հովհաննեսն ուշիմ ու շնորհալի երե-

³ Նշված ժամանակաշրջանում Բուկովինան ընդգրկված էր Ավստրո-Հունգարական կայսրության կազմում: Ներկայումս այդ երկրամասի հյուսիսային հատվածը պատկանում է Ուկրաինային, իսկ հարավայինը՝ Ռումինիային:

⁴ Նույն եկեղեցու չափաբերական մատյանում արվել է ապագա ծովանկարչի ծննդյան մասին վկայող հետևյալ գրությունը. «Գևորգ Այվազյանի որդի Հովհաննեսը» (տե՛ս. Айвазовский. Документы и материалы. Ереван, 1967, стр. 9):

խա էր՝ արդեն այդ տարիքում նա ինքնուրույն սովորեց ջութակ նվագել և սկսեց նկարել: Հրաշամանուկ տղայի նկարչական ընդունակություններին ուշադրություն դարձրեց Թեոդոսիայի ճարտարապետ Յակով Կոխը, որը նրան նկարչության առաջին դասերը տվեց: Նրանով հետաքրքրվեց նաև Թեոդոսիայի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Կազնաչենը⁵, որի միջնորդությամբ 1830-ին 13-ամյա Հովհաննեսն ուսումը շարունակեց Սիմֆերոպոլի ռուսական գիմնազիայում: Շուտով հովանավորները որոշեցին պատանուն ուղարկել Պետերբուրգ՝ Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայում նրան կրթելու համար: Այդ նպատակով Ա. Կազնաչենը Գեղարվեստի ակադեմիայի նախագահ Ալեքսեյ Օլենինին ծանոթացրեց Այվազովսկու գծանկարներին, որոնց առիթ ունեցան ծանոթանալու նաև արքունյաց նախարար, իշխան Պյոտր Վոլկոնսկին, ապա և ինքը՝ Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինը: Արդյունքում՝ վերջինիս «բարձրագույն բարեհաճ թույլտվությամբ» 1833 թ. հուլիսի 22-ին 16-ամյա Հովհաննեսը դարձավ Գեղարվեստի ակադեմիայի սան՝ ուսման անցնելով ռուս անվանի գեղանկարիչ, պրոֆեսոր Մաքսիմ Վորոբյովի ղեկավարած բնանկարի դասարանում:

Այվազովսկին, որպես օգնական, առժամանակ աշխատում է Նիկոլայ Առաջինի հրավերով Ֆրանսիայից ժամանած ծովա-

⁵ Կազնաչեն Ալեքսանդր Իվանի (1788-1880) – Թեոդոսիայի քաղաքագլուխ (1827-ից), Տավրիայի նահանգապետ (1829-ից), իսկական գաղտնի խորհրդական (1834-ից), Տավրիայի ազնվականության նահանգային պարագլուխ (1845-ից), Օդեսայի քաղաքագլուխ (1848-ից), սենատոր՝ Ռուսական կայսրության պետական իշխանության և օրենսդրության բարձրագույն մարմնի անդամ (1854-ից): Այվազովսկին Կազնաչենին պատկերող մի քանի դիմանկարներ է ստեղծել: Վերջինիս մահից հետո նկարչի նախագծով և նրա անձնական միջոցներով Թեոդոսիայում նախկին քաղաքապետի հիշատակը հավերժացնող ցայտադրյուր է կառուցվել:

նկարիչ Ֆիլիպ Տանների արվեստանոցում: Սակայն, չհանդուրժելով վերջինիս ամբարտապան բնավորությունը, նա հեռանում է՝ վերադառնալով Մ. Վորոբյովի մոտ, ապա մտնում մարտանկարի դասարան, որի ղեկավարն էր Սանկտ Պետերբուրգում բնակություն հաստատած գերմանացի գեղանկարիչ, պրոֆեսոր Ալեքսանդր Ջաուերվեյդը: Այդ ժամանակ ստեղծված «Ծովափը գիշերով» (1837), «Յալթա» (1838), «Հին Թեոդոսիան» (1839), «Լուսնկա գիշեր Գուրզուֆում» (1839) կտավները վկայում են, որ պատանի նկարիչը ոչ միայն լրջորեն ուսումնասիրել է իր ուսուցիչների՝ Մաքսիմ Վորոբյովի և Ալեքսանդր Ջաուերվեյդի, այլև ռուս ականավոր բանակարիչ, բացօթյա նկարչության գերազանց վարպետ Սիլվեստր Շչեդրինի ստեղծագործությունները⁶:

Սանկտ Պետերբուրգում սովորելու ժամանակ Այվազովսկին նամակագրական կապ է պահպանել իր «հոգեհոր»՝ Ալեքսանդր Կազնաչենի հետ, որի երաշխավորությամբ հաճախել է Պետերբուրգի ազնվականներից շատերի տները, որտեղ հավաքվում էր ժամանակի ռուս մտավորականության ընտրանին: Այդ հավաքների ընթացքում, ներկաների խնդրանքով, Այվազովսկին արևելյան բնորոշ դիրքով՝ երաժշտական գործիքը ձախ ծնկին հենած, ջութակ է նվագել, երբեմն էլ նվագն ուղեկցել երգեցողությամբ: Հավաքներից մեկին մասնակցած ռուս կոմպոզիտոր Միխայիլ Գլինկան իր «Ռուսլան և Լյուդմիլա» նշանավոր օպերայում օգտագործել է Այվազովսկու կատարմամբ հնչած լեզգինկայի մեղեդին ու թաթարական երկու եղանակ⁷: Այվա-

⁶ Պահպանվել են այդ տարիներին Հովհաննես Այվազովսկու ձեռքով կատարված՝ Սիլվեստր Շչեդրինի կտավներն ընդօրինակող, նմանահանող աշխատանքներից մի քանիսը:

⁷ Տե՛ս. **Глинка М.И.** Литературное наследие. Том 1, Москва, 1952, стр. 180.

զովսկին երջանիկ առիթ է ունեցել ծանոթանալու նաև հանճարեղ բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինի ու նրա տիկնոջ՝ գեղեցկուհի Նատալյա Գոնչարովայի հետ: Հանդիպումը կայացել է 1836-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեկան ցուցահանդեսի սրահներում⁸: Դրանից մեկ տարի անց Ա.Ս. Պուշկինի ողբերգական մահվան լուրը խորապես վշտացրել է նկարչին, որն իր ուշ շրջանի ստեղծագործության մեջ հաճախ է անդրադարձել բանաստեղծի կերպարին⁹:

Այվազովսկու ստեղծագործական կյանքում կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա հանդիպումը Կարլ Բրյուլլովի հետ: «Պոմպեյի վերջին օրը» (1833) հանրահայտ կտավն արդեն ավարտած՝ դեռ երիտասարդ, բայց արդեն լայն համբավ ձեռք բերած նկարիչը նոր էր վերադարձել Իտալիայից, և Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայի ուսանողներից շատերն էին ձգտում հայտնվել նրա ղեկավարած՝ բնանկարի, դիմանկարի և պատմանկարի միացյալ դասարանում: Հովհաննես Այվազովսկին, ի տարբերություն իր հասակակիցներ և դասընկերներ Աղաթոն Հովնաթանյանի և Մովսես Մելիքովի (Մելիքյանց), չի աշակերտել Բրյուլլովին, բայց հաճախ է շփվել նրա հետ՝ արժանանալով վերջինիս բարձր գնահա-

⁸ Տե՛ս. **Барсамов Н.С.** Айвазовский. Москва, 1962, стр. 21.

⁹ Հովհաննես Այվազովսկու՝ Ա.Ս. Պուշկինի հիշատակին ու նրա կերպարին նվիրված ստեղծագործություններից հայտնի են «Պուշկինը լեռներում: Արևամուտ» (1877), «Պուշկինն Այու-Դադի լեռների մոտ» (1880), «Պուշկինի հրաժեշտը Սև ծովին» (1887, բանաստեղծի կերպարն այս նկարում, Այվազովսկու խնդրանքով, վրձնել է Իլյա Ռեպինը), «Պուշկինը ծովափին» (անթվակիր), «Պուշկինի հրաժեշտը ծովին» (1897), «Պուշկինը և Մարիա Ռաևսկայան ծովափին» (անթվակիր, հայտնի է նաև այդ նույն նկարի հեղինակային կրկնությունը), «Պուշկինն Այ-Պետրիի գագաթին (Արևածագ)» (անթվակիր) և «Պուշկինը Գուրզուֆի լեռների մոտ» (1899) յուզաներկ կտավները:

տականին ու բարեհաճ վերաբերմունքին¹⁰: Բրյուլլովն առաջինը նկատեց, որ Այվազովսկու հետագա ուսումը Գեղարվեստի ակադեմիայում այլևս նրան ոչինչ չի տալու: Այդ իսկ պատճառով նա ակադեմիայի կառավարման խորհրդին դիմեց երիտասարդ նկարչի ուսման ժամկետը երկու տարով կրճատելու և նրան ակադեմիայի հաշվին արտասահման գործուղելու առաջարկով՝ առավել ևս, որ Այվազովսկու «Ֆիննական ծովածոցի անդորրը» (1837) կտավն ակադեմիական հերթական ցուցահանդեսում արժանացել էր առաջին աստիճանի ոսկե մեդալի¹¹, ինչը հեղինակին արտասահմանում կատարելագործվելու իրավունք էր տալիս: Սակայն, հաշվի առնելով վերջինիս պատանի տարիքը, նրան 1838-ին արտասահմանի փոխարեն գործուղեցին Ղրիմ:

Մեկ տարի անց, որպես նկարիչ, Այվազովսկին մասնակցել է Սևծովյան նավատորմի կովկասյան արշավանքներից մեկին: Ռազմանավի վրա նա ծանոթացել է ռուս ապագա ծովակալներ ու փոխ-ծովակալներ Միխայիլ Լազարևի, Պավել Նախիմովի, Վլադիմիր Կոռնիլովի, Ալեքսանդր Պանֆիլովի և Վլադիմիր Իստոմինի հետ, որոնց ընկերակցել է երկար տարիներ:

Վերադառնալով Պետերբուրգ՝ Այվազովսկին արժանացել է 14-րդ դասի նկարչի (այն է՝ «դասային նկարչի») կոչման: Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայում ուսումն

¹⁰ Հենց Բրյուլլովի խորհրդով է ռուս անվանի արձակագիր և բանաստեղծ Նեստոր Կուկոլնիկը երիտասարդ ծովանկարչի մասին դրվատական մի շարք հոդվածներ գետեղել իր խմբագրությամբ Սանկտ Պետերբուրգում 1837-1838 և 1840-1841 թվականներին լույս տեսած «Художественная газета» կիսամյա թերթում:

¹¹ Մինչ այդ՝ 1835-ին, «Ծովեզերքի տեսարան Սանկտ Պետերբուրգի մերձակայքում» էտյուդի համար 18-ամյա Այվազովսկուն շնորհվել էր արծաթե մեդալ, իսկ մեկ տարի անց նա արժանացել էր երկրորդ աստիճանի ոսկե մեդալի:

ավարտած երիտասարդին վերջապես արտոնել են պետության հաշվին վեց տարի ժամկետով մեկնել Եվրոպա:

1840 թ. հուլիսին Այվազովսկին արդեն Իտալիայում էր, որտեղ նա հնարավորություն ստացավ ուսումնասիրելու և ընդօրինակելու իտալացի հին վարպետների աշխատանքները: Բայց ինքն էլ շարունակ աշխատում, ստեղծագործում էր: Հռոմի Գրիգոր XVI պապը տեսնում է նրա նորաստեղծ նկարներից մեկը՝ Գիրք Ծննդոցի տողերով ներշնչված, տիեզերական խավարում կիսաթաղված և աստվածային լույսից գոյացող անկարգ ջրերը գեղարվեստական արտահայտիչ ձևերով պատկերող «Քաոս (Աշխարհի արարումը)» (1841) կտավը, հավանում և այն գնելու ցանկություն հայտնում: Նկարիչը հրաժարվում է առաջարկված գումարից և աշխատանքը պարզապես նվիրում կաթոլիկ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդին¹²: Ի պատասխան դրան՝ վերջինս Այվազովսկուն արժանացնում է ոսկե մեդալի: Ասում են, թե Այվազովսկու հետ Վենետիկում ծանոթացած Նիկոլայ Գոգոլը, լսելով այդ պատմությունը, բացականչել է. «Փա՛ռք քեզ, Վանյա, փոքրիկ մարդ, դու Նևայի ափերից եկար Հռոմ և անմիջապես «Քաոս» բարձրացրեցիր Վատիկանում...»¹³:

Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Այվազովսկին հանդիպում է ավագ եղբորը՝ հայ Մխիթարյանների միաբանության անդամ Գաբրիել Այվազովսկուն, որը Թեոդոսիայից Վենետիկ էր մեկնել դեռ 1826-ին և որին Հովհաննեսը վաղուց չէր տեսել: Այստեղ

¹² Հետագայում Հռոմի Լևոն XIII պապը նկարչի վերոհիշյալ աշխատանքն ընծայել է Վենետիկի հայ Մխիթարյանների միաբանությանը, որտեղ էլ այն պահվում է մինչ օրս: 1864-ին Այվազովսկին վրձնել է համանուն մեկ այլ կտավ, որը ներկայումս գտնվում է Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական պետական թանգարանում:

¹³ Տե՛ս. **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 25.

է ստեղծվում ծովանկարչի «Մխիթարյան հայրերը Ս. Ղազար կղզում: Վենետիկ» (1843) յուղաներկ կտավը:

Իտալիայում Այվազովսկին մտերմանում է ռուս տաղանդավոր գեղանկարիչ Ալեքսանդր Իվանովի հետ, որն այդ տարիներին դեռ շարունակում էր աշխատել «Քրիստոսի հայտնությունը ժողովրդին» (1836-1857) մեծակտավ բազմաֆիգուր ստեղծագործության վրա: Այվազովսկու՝ 1841-ին Հռոմում բացված ցուցահանդեսի մասին հիացմունքով են գրում տեղի թերթերը, իսկ մեկ տարի անց Նեապոլում ու Վենետիկում կայացած ցուցահանդեսները տեսնելու համար մարդիկ ժամերով հերթ են կանգնում¹⁴: Երիտասարդ ծովանկարչին ողջունում և իտալերենով գրված բանաստեղծություն է նվիրում ռոմանտիկ բնանկարի խոշորագույն վարպետներից մեկը՝ Հռոմում բնակվող անգլիացի գեղանկարիչ Ուիլյամ Թյորները¹⁵: Շատերն են այցելում Այվազովսկու արվեստանոց ու նրան պատվերներ տալիս: Այդ ժամանակ են ստեղծվել նրա վաղ շրջանի առավել հիշարժան պատկերները՝ «Նեապոլի ծովածոցը» (1841), «Նեապոլի ծովածոցը լուսնակ գիշերով: Վեզուվ» (1841), «Վենետիկյան ծովալճակի տեսարանը» (1841), «Նեապոլի փարոսը» (1842), «Վենետիկը» (1842) և այլն:

Հռոմում և Վենետիկում են կատարվել ծովանկարչին պատկերող առաջին դիմանկարները, որոնցից մեկը (աթոռին նստած, ժպտացող) ռուս անվանի գեղանկարիչ, Ալեքսեյ Վե-

¹⁴ Տե՛ս. **Սարգսյան Մինաս**, Հովհաննես Այվազովսկի, Երևան, 1967, էջ 8-9:

¹⁵ Թյորների բանաստեղծության իտալերեն բնօրինակը և դրա ռուսերեն ազատ թարգմանությունը տե՛ս. Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность (1836-1878) // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. Том XXII, Санкт-Петербург, 1878 (девятый год), стр. 431.

նեցիանովի և Կարլ Բրյուլլովի աշակերտ Ալեքսեյ Տիրանովի՝ այժմ Մոսկվայի Տրետյակովյան պետական պատկերասրահում պահվող յուղանկարն է, երկուսը (ցլամարտիկի բնորոշ զգեստով) Այվազովսկու ակադեմիական դասընկեր, շնորհալի գեղանկարիչ, վաղամեռիկ Վասիլի Շտերնբերգի ջրաներկ աշխատանքներն են, իսկ չորրորդը (արևելյան տիրակալի տեսքով ու տարազով, կիսապառկած դիրքով) իտալական մատիտով արված գծանկար է, որի հեղինակը Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, Ռուսաստանում երկար տարիներ աշխատած իտալացի նկարիչ Միխայիլ (Միքելանջելո) Սկոտտին է¹⁶:

Իր եվրոպական «հաղթարշավը» Այվազովսկին 1843-1844 թթ. շարունակում է Ֆրանսիայում, Անգլիայում ու Նիդերլանդներում: Աննախադեպ հաջողություն է ունենում Լուվրի սրահներում նկարչի կազմակերպած ցուցահանդեսը¹⁷, իսկ Գեղեցիկ արվեստների ֆրանսիական ակադեմիան նկարչին ոսկե մեդալ է շնորհում:

Զսպասելով իր վեցամյա գործուղման ավարտին, ժամկետից երկու տարի շուտ՝ 1844-ին, Այվազովսկին վերադառնում է Սանկտ Պետերբուրգ և անմիջապես արժանանում Գեղարվես-

¹⁶ Հետագայում XIX դարի ռուս արվեստագետներից Հովհաննես Այվազովսկու կերպարին են անդրադարձել նկարիչներ Վասիլի Տրոպինինը, Ստեպան Ռիմարենկոն, Դմիտրի Բոլոտովը, Իվան Կրամսկոյը, Կոնստանտին Մակովսկին, Իլյա Ռեպինը, քանդակագործներ Նիկոլայ Ստեպանովը, Ալեքսանդր Բելյանը, Մատվեյ Չիժովը, Լեոպոլդ Բերնշտամը, Իլյա Գինցբուրգը և ուրիշներ:

¹⁷ Ցուցահանդեսի բացմանը ներկա ֆրանսիացի գեղանկարիչ ու դիվանագետ, օրիենտալիզմի՝ արևելապաշտ արվեստի ներկայացուցիչ Օրաս Վերնեն, դիմելով Այվազովսկուն, ասել է. «Ձեր արվեստով Դուք փառավորում եք Ձեր հայրենիքը» (տե՛ս. **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 42):

տի կայսերական ակադեմիայի իսկական անդամի կոչմանը¹⁸: Նույն թվականին նա նշանակվում է Ռուսաստանի Գլխավոր ծովային շտաբի նկարիչ՝ Ծովային նախարարության համազգեստ կրելու իրավունքով: Նրա կտավներից շատերը, մասնավորապես՝ Բալթիկ ծովի ռուսական ռազմական նավակայանների տեսարանները, այսուհետ սկսում են զարդարել ոչ միայն բարձրաստիճան ազնվականների տները, այլև կայսերական պալատներն ու նստավայրերը:

1845-ի գարնանն Այվազովսկին ռուս անվանի ծովագնաց և աշխարհագրագետ, ապագա ծովակալ և Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Ֆեոդոր Լիտկեի ղեկավարած արշավախմբի հետ ուղևորվում է դեպի Փոքր Ասիայի ափերն ու Հունաստանի կղզեխումբը և առաջին անգամ լինում Կոստանդնուպոլսում: Այնուհետև նա մեկնում է Ղրիմ, հողամաս գնում Թեոդոսիայի ծովափին և սեփական նախագծով կառուցում ընդարձակ արվեստանոց ու բնակելի հարմարավետ տուն, որն էլ հետայսու դառնում է նրա մշտական, ապահով կացարանը:

Մեկ տարի անց՝ 1846-ին, Այվազովսկին մեկնում է Պետերբուրգ՝ մի քանի տարի ակտիվորեն մասնակցելով Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքում, ապա Մոսկվայում պարբերաբար՝ կես տարին մեկ գումարվող ցուցահանդեսներին¹⁹: Այստեղ է

¹⁸ 1847-ին նույն ակադեմիան նկարչին շնորհել է նաև պրոֆեսորի կոչում, իսկ ավելի ուշ՝ 1887-ին, նա ընտրվել է ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

¹⁹ Այդ տարիներին, ինչպես և հետագայում, նկարիչը մասնակցել է նաև Թեոդոսիայում և Ռուսաստանի գավառային քաղաքներում ու նահանգային կենտրոններում՝ Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում, Սիմֆերոպոլում, Խերսոնում, Նիկոլանում, Ռիգայում և այլուր կազմակերպված ցուցահանդեսներին:

ստեղծվել նկարչի, թերևս, ամենահայտնի աշխատանքներից մեկը՝ «Իններորդ ալիք» (1850) ծովանկարը:

1848-ին Այվազովսկին ամուսնացել է և հայկական եկեղեցում պսակադրվել Ռուսաստանում ծառայության անցած անգլիացի պալատական բժշկի դուստր, տնային դաստիարակչուհի Յուլիա Գրևսի հետ ու չորս տարի անց՝ 1852-ին, վերջնականապես հաստատվել Թեոդոսիայում: Այդ տարիներին և հետագայում նա հնագիտական պեղումներ է կատարել քաղաքի մերձակա բլուրներում ու դամբանաթմբերում, ծովափնյա իր առանձնատանը և արվեստանոցին կից բացել մշտապես գործող պատկերասրահ, սեփական նախագծերով, երբեմն էլ անձնական միջոցներով կառուցել Թեոդոսիայի Հնությունների թանգարանի շենքը և ճարտարապետական այլ շինություններ, նպաստել տեղի ջրմուղի, նավակայանի ու երկաթուղու շինարարությանը և նորոգմանը:

1857-ին նկարիչն ուղևորվել է Փարիզ, ունեցել անհատական նոր ցուցահանդես և ծանոթացել մի շարք անվանի մարդկանց, այդ թվում՝ Փարիզում բնակվող իտալացի կոմպոզիտոր Ջոակինո Ռոսսինիի հետ:

Թեև 1853-ին Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան մերժել էր Այվազովսկու՝ սեփական արվեստանոցին առընթեր նկարչական դպրոց բացելու առաջարկը, սակայն հետագայում՝ 1865-ին, նրան ի վերջո հաջողվել է հասնել իր նպատակին: «Համընդհանուր աշխատանոց» կոչված այդ կրթարանում, առավելապես ամռան ամիսներին, սովորել ու ստեղծագործական փորձ են ձեռք բերել ոչ միայն Ղրիմում ծնված, այնտեղ բնակվող սկսնակ և ուսյալ արվեստագետները (ինչպես, օրինակ, Ադոլֆ Ֆեսլերը, Էմմանուել Մահտեսյանը կամ Կոնս-

տանտին Բոգաևսկին), այլև Ռուսաստանի տարբեր ծայրերից ու արտասահմանից Թեոդոսիա եկած նկարիչները, որոնցից էր Այվազովսկու հետևորդ, իտալացի շնորհալի վարպետ Գաբրիելո Բարտոլոմեո Կասեսսին:

1866-ին քմահաճ բնավորություն և առողջական լուրջ խնդիրներ ունեցող Յուլիա Գրևսն այլևս հրաժարվում է Թեոդոսիայում մնալուց և մեկնում է Օդեսա. խաթարվում է չորս դուստրերի՝ Ելենայի, Մարիայի, Ալեքսանդրայի և Ժաննայի հոգատար ծնող Հովհաննես Այվազովսկու ընտանեկան անդորրը²⁰:

1868-ին նկարիչն ուղևորվում է Կովկաս: Թիֆլիսում նա ցուցահանդես է ունենում²¹ և իր նկարներից երկուսը նվիրաբերում քաղաքում գործող Կովկասյան թանգարանին: Նույն ցուցահանդեսում նա ներկայացրել է կենցաղային տարրերով համեմված «Թիֆլիսի տեսարանը»²², ինչպես նաև «Արարատ» ու «Սևան» կտավները²³:

²⁰ Գիտակցելով, որ այլևս հնարավոր չէ վերականգնել ընտանեկան համերաշխ մթնոլորտը՝ Յուլիա Գրևսի հետ իր ամուսնությունը լուծարելու խնդրանքով Այվազովսկին նամակներ է հղում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն (Քերեստեճյան): Երկար քաջբշուկից հետո Էջմիածնի Սինոդի կարգադրությամբ 1877 թ. մայիսի 30-ին նկարչի խնդրանքը, վերջապես, բավարարվում է:

²¹ Սա Թիֆլիսում երբևէ բացված նկարչական առաջին ցուցահանդեսն էր: Դրան վերաբերող մանրամասները տե՛ս. **Սարգսյան Մինաս**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, Երևան, 1990, էջ 219-227:

²² Մեկ տարի հետո՝ 1869-ին, Այվազովսկին վրձնել է նույն վերնագրով, բայց այլ դիտակետից քաղաքը պատկերող ևս մի կտավ, որն այժմ պատկանում է Ստավրոպոլի Կերպարվեստի երկրամասային թանգարանին:

²³ Այվազովսկուն բախտ չվիճակվեց Հայաստան գալ: Նշված պատկերները նա կատարել է լուսանկարների օգնությամբ: Փաստական ոչ մի հիմք չունի գեղանկարիչ և արվեստաբան Ռաֆայել Շիշմանյանի այն պնդումը, թե Այվազովսկին «Հայաստանի հողի վրա է նկարել Արարատի տեսարանները» (տե՛ս.

1869-ին Այվազովսկին իր հերթական ցուցահանդեսն է բացում Սանկտ Պետերբուրգում, իսկ մեկ տարի անց արժանանում լիիրավ պետական խորհրդականի տիտղոսի, որը հավասարազոր էր ծովակալի բարձր կոչմանը:

Հաջողությամբ է պսակվում 1874-ին Ֆլորենցիայում նկարչի ցուցահանդեսը. Այվազովսկին ընտրվում է տեղի Գեղարվեստի ակադեմիայի պատվավոր անդամ, նրա անձնանկարներից մեկը ձեռք է բերում Ֆլորենցիայի նշանավոր Պիտտի պատկերասրահը²⁴, իսկ մյուսը՝ Հռոմի կերպարվեստի թանգարանը²⁵:

Նույն թվականին Աբդուլ Ազիզի հրավերով նկարիչը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս և սուլթանի համար միանգամից 25 կտավ վրձնում: Այդ աշխատանքներով հիացած միապետը նրան շնորհում է «Օսմանիե» երկրորդ աստիճանի շքանշան:

1878-ին, մեկը մյուսի հետևից, Այվազովսկին ցուցահանդեսներ է բացում Մայնի Ֆրանկֆուրտում, Շտուտգարտում, Ամստերդամում, Ֆլորենցիայում, Ջենովայում, ապա՝ Փարիզում և Մյունխենում:

1880 թ. հուլիսի 14-ին Թեոդոսիայի քաղաքային Դուման, հարգելով Այվազովսկու՝ քաղաքին մատուցած բացառիկ ծառայությունները, միաձայն նրան Թեոդոսիայի պատվավոր քաղաքացու կոչում է շնորհում, նրա անունով անվանում քաղաքամերձ

Շիշմանյան Ռաֆայել, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Երևան, 1958, էջ 50): Արարատ լեռան պատկերին Այվազովսկին անդրադարձել է նաև «Արարատի հովիտը» (1882, նկարի ստորին ծախ անկյունում հեղինակը դրել է *Այվազեան* հայատառ ստորագրությունը), «Արարատ լեռը» (1885), «Արարատը կեսօրին» (1887), «Նոյն իջնում է Արարատից» (1889) յուրաներկ աշխատանքներում:

²⁴ Ներկայումս ծովանկարչի այդ անձնանկարը ցուցադրվում է Ֆլորենցիայի մեկ այլ, ոչ պակաս հայտնի Ուֆֆիցի պատկերասրահում:

²⁵ Տե՛ս. **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 54.

բլուրներից և քաղաքի փողոցներից մեկը, իսկ առափնյա դատարկ հողամասի երկայնքով նկարչի անվան ծառուղի գցում²⁶:

Երկու տարի անց 65-ամյա արվեստագետն ամուսնանում է Թեոդոսիայի հայ վաճառականներից մեկի երիտասարդ այրու՝ 25-ամյա Աննա Բուռնազյանի հետ՝ նրա կերպարը հավերժացնելով իր կտավներում²⁷:

1887-ի ամռանը նկարիչը Ստոկհոլմում բացում է շուրջ 20 կտավներ ընդգրկող ցուցահանդես, որը լայնորեն լուսաբանվում է շվեդական մամուլում²⁸: Նույն թվականի սեպտեմբերի 26-ին Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի նիստերի դահլիճում մեծ հանդիսավորությամբ նշվում են Հովհաննես Այվազովսկու ծննդյան 70-ամյա և ստեղծագործական գործունեության 50-ամյա հոբելյանները: Ծովանկարչին ողջունելու ու նրան հարգանք մատուցելու էր եկել Սանկտ Պետերբուրգի բարձրախավ ողջ հասարակությունը: Աշխարհահռչակ ծովանկարչին նվիրված հանդիսությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Պետերբուրգում Սիմեոն Գուլամիրյանի հրատարակած «Արաքս» ամսա-

²⁶ Տե՛ս. Айвазовский. Документы и материалы, стр. 180-181.

²⁷ Թեոդոսիայի Հովհաննես Այվազովսկու անունը կրող պատկերասրահում են գտնվում նկարչի վրձնած, Աննա Բուռնազյանին պատկերող յուղաներկ դիմանկարներից երկուսը, որոնցից մեկը՝ օվալաձևը, ստեղծվել է 1881-ին, նրանց ամուսնությունից մեկ տարի առաջ, իսկ հաջորդը, առավել հայտնին՝ թափանցիկ գլխաքողով դիմանկարը, կատարվել է 1882-ին, երբ նրանք արդեն ամուսիններ էին և շրջագայում էին Հունաստանում: Այդ աշխատանքները պորտրետային ժանրում Այվազովսկու կերտած առավել հաջող ստեղծագործություններից են:

²⁸ Վերոհիշյալ ցուցահանդեսին և Ստոկհոլմում նկարչի ու նրան ուղեկցող Աննա Բուռնազյանի ունեցած հանդիպումներին վերաբերող հանգամանքները տե՛ս. **Գրիգորյան Վարդան**, Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում (Ըստ Նորայր Բյուզանդացու նամակների) // Սովետական արվեստ, Երևան, 1964, № 12, էջ 46-50:

գիրը²⁹: Անանուն հողվածագիրը, թվարկելով Պետերբուրգի հայ ծխականներին ներկայացնող, հայերեն և ռուսերեն լեզուներով իրենց ուղերձը կարդացած, ապա Այվազովսկուն նվերներ («մի ընտիր մուշտաբել՝ նկարչի ձեռնափայտ... և արծաթյա գեղեցիկ ներկապնակ, որի վրա նկարված էին... Արարատ լեռը և Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին») հանձնած պատվիրակներին, տալիս է նաև Իլյա Ռեպինի ընկերներից մեկի՝ Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայում ուսանած նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանցի անունը³⁰: Շուտով վերջինս ստեղծում է Հովհաննես Այվազովսկու վիմատիպ դիմանկարը՝ օգտվելով ծովանկարչի 1888 թվականի հայտնի լուսանկարից³¹: Հուսիկյանցի այդ վիմագրությունն արտատպում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Արծազանք» գրական և քաղաքական պատկերազարդ շաբաթաթերթը³²:

1890-ին՝ Փարիզից տուն վերադառնալու ճանապարհին, Այվազովսկին կանգ է առնում Կոստանդնուպոլսում, որտեղ Աբդուլ Համիդը նրան պարգևատրում է «Մեջիդիե» առաջին աստիճանի շքանշանով³³:

1892-ի աշնանը նկարիչն ուղևորվում է ԱՄՆ՝ Նյու Յորքի,

²⁹ Տե՛ս. **Ս.Յ.**, Համբավավոր հայագգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի // «Արաքս», Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98-105:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 104:

³¹ Տե՛ս. **Աղասյան Արարատ**, Մոռացված անուն. նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանց (1840-1910) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2014, № 1, էջ 286:

³² Տե՛ս. «Արծազանք», Թիֆլիս, 10 մարտի 1891, № 1, էջ 9:

³³ Տարածված կարծիք կա առ այն, թե իբր Օսմանյան կայսրության մեջ 1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայերի զանգվածային ջարդերի ժամանակ Այվազովսկին ծովն է նետել թուրք սուլթաններից ստացած իր շքանշաններն ու մեդալները:

Վաշինգտոնի, Սան-Ֆրանցիսկոյի ցուցասրահներում, ինչպես նաև Չիկագոյում 1893-ին կայացած Համաշխարհային ցուցահանդեսի տաղավարներից մեկում ներկայացնելով իր կտավները³⁴: Ամերիկայում նրա կատարած աշխատանքներից առավել հայտնի է «Նիագարայի ջրվեժը» (1893): Նկարչի մահից երկու տարի առաջ՝ 1898-ին է ստեղծվել նրա վերջին գլուխգործոցը՝ «Ալիքների մեջ» յուղանկարը:

Այվագովսկին թողել է նկարչական վիթխարի ժառանգություն՝ շուրջ 6000 երփնագեղ կտավ³⁵, որոնց ճնշող մեծամասնությունը ծովային խաղաղ կամ փոթորկված, վաղորդյան մշուշապատ, ցերեկային արևաշող կամ գիշերային լուսնկա տեսարաններ են: Նկարիչը ծովը պատկերել է տարվա տարբեր եղանակներին, տարբեր վիճակներում: Սակայն հատկապես մեծ ներշնչանքով է նա ներկայացրել ալեկոծ ծովի խռով կերպարը և ալիքների մեջ սուզվող, խորտակվող, բայց կույր տարերքին մի կերպ դիմադրող, ուժասպառ մարդկանց մաքառումները («Իններորդ ալիք», 1850, «Նավաբեկություն Աթոս լեռան մոտ», 1856, «Փոթորիկ օվկիանոսում», 1864, «Ծանծաղուտ ընկած նավը», 1872, «Նավաբեկություն», 1876, «Լուսնկա գիշեր: Հրդեհված նավի կործանումը», 1883, «Ալիք», 1889, ««Մարիա» նավը փոթորկված ծովում», 1892 և այլն): Նկարիչը հաճախ է պատկերել

³⁴ Չիկագոյի Համաշխարհային ցուցահանդեսի կազմակերպիչների խնդրանքով նկարիչը նրանց շուրջ երկու տասնյակ աշխատանքներ է ուղարկել, բայց անձամբ ներկա չի եղել գեղարվեստական այդ հեղինակավոր ստուգատեսին:

³⁵ Դրանցից բացի, Այվագովսկին նաև գրաֆիկական տարբեր նյութերով ու տեխնիկաներով (ջրաներկ, դարչնաներկ, մրաներկ, մելան, գունավոր ու սև մատիտներ, ածուխ) հասարակ և կավճապատ, ճերմակ ու երանգավոր թղթերի վրա ստեղծել է անթիվ-անհամար գծապատկերներ, որոնցից շատերն ունեն ոչ թե օժանդակ նշանակություն, այլ գեղարվեստական ինքնուրույն արժեք:

նաև ռուսական նավատորմի հաղթանակները փառաբանող՝ ոչ միայն գեղարվեստական, այլև պատմական ու վավերագրական արժեք ունեցող, ճշմարտանման տեսարաններ:

Այվազովսկին հմուտ արվեստագետ էր և հեշտությամբ էր հաղթահարում աշխատանքի ընթացքում առաջացող տեխնիկական բարդությունները: Սովորաբար նա աշխատում էր արվեստանոցում՝ ամբողջությամբ վստահելով իր տեսողական սուր հիշողությանը և գեղարվեստական վառ երևակայությանը: Աշխատում էր առանց «սրբագրումների» ու նույնիսկ իր մեծադիր կտավներից շատերն ավարտում մի քանի ժամում՝ պահպանելով բնությունից ստացած առաջին տպավորության թարմությունը: Թեև Այվազովսկու ստեղծագործական մեթոդի հիմքում ընկած են դասականության և ակադեմիզմի ավանդական սկզբունքները, այնուամենայնիվ, մարդկային կենդանի հույզերով լեցուն նրա լավագույն կտավները, ըստ էության, ռոմանտիկական մտածողության դրսևորումներ են:

Այվազովսկին գունային նուրբ ընկալումների տեր արվեստագետ էր: Նրա առավել հաջողված կտավները, կոմպոզիցիոն պարզ կառուցվածքի հետ մեկտեղ, աչքի են ընկնում տարածական՝ լուսաօդային, լուսաստվերային և լուսագունային սերտ միասնությամբ, բազմերանգությամբ, տոնային աստիճանավոր մեղմ անցումներով:

Թեև առաջին հայացքից Այվազովսկու արվեստն արմատական կտրուկ տեղաշարժերի չի ենթարկվել, սակայն անցել է ձևավորման, հասունացման ու ծաղկման հերթափուլերով, կրել գաղափարական-կերպարային և ոճական որոշակի փոփոխություններ, ապրել վերելքի ու անկման պահեր:

1840-1850-ական թվականներին նկարչի ստեղծած առան-

ծին կտավներում նկատելի է Կարլ Բրյուլլովի ռոմանտիկական արվեստի ազդեցությունը: Այվազովսկու կենսագիր, արվեստաբան Նիկոլայ Բարսամովը չի բացառում, որ իմպրովիզացիոն՝ հանպատրաստից, առանց փորձնական նախանկարի, ազատ ու արագ աշխատելու եղանակը վերջինիս հուշել է հենց Կ. Բրյուլլովը³⁶:

Ռուսական նկարչության մեջ Այվազովսկին ռոմանտիզմի վերջին ակնառու ներկայացուցիչն էր: Ռոմանտիկական հուզականությամբ, հերոսական ոգով ու շնչով են տոգորված այդ տարիներին նրա վրձնած, հատկապես՝ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ռուսական և թուրքական ռազմանավերի միջև տեղի ունեցած ծովամարտերի տեսարանները («Նավարինի ծովամարտը», 1846, «Չեսմենի ծովամարտը», 1848, «Սինոպի ծովամարտը գիշերով», 1853, «Ծովամարտ», 1855, «Սևաստոպոլի պաշարումը», 1859 և այլն):

Ռոմանտիզմի բնորոշ գծերն է՛լ ավելի շեշտվել, բացահայտվել են նույն շրջանում նկարչի կերտած առավել հայտնի գործերից մեկում՝ «Իններորդ ալիք» (1850) խոշոր կտավում: Մեր առջև փոթորկոտ, մրկածուփ գիշերից հետո վերջապես բացված վաղորդյան տեսարան է: Նորածագ արևի առաջին ճառագայթները լուսավորում են մոլեգնած ծովը և վրա հասնող, ջարդուխուրդ եղած նավակայմերից կախ ընկած, կառչած հոգնատանջ մարդկանց կույ տալու պատրաստ ահեղ ալիքը: Չնայած նկարի դրամատիկ բովանդակությանը, այն թափանցված է օդով ու լույսով, արևի ջերմաբեր շողերով, ինչը պատկերին հուսավետ երանգ, լավատեսական բնույթ է տալիս:

³⁶ Տե՛ս. **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 113.

Այվազովսկու ստեղծագործական կյանքը ծաղկում է ապրել 1860-1870-ական թվականներին, երբ նա ստեղծել է բանաստեղծական խոր ներշնչանքով կատարված բազմաթիվ գործեր՝ «Ծովի տեսարան լեռներից» (1864), «Փոթորիկ ծովում» (1865), «Ծովի տեսարան առագաստանավով» (1870), «Փոթորիկ Այա հրվանդանի մոտ» (1875) կտավները: «Փոթորիկ Եվպատորիայի ափերի մոտ» (1861) նկարի մասին ռուս մեծ վիպասան Ֆեոդոր Դոստոևսկին ասել է. «Այվազովսկու փոթորիկը նույնպես ապշելու չափ լավն է, ինչպես և նրա բոլոր փոթորիկները, և այստեղ նա մրցակից չունեցող վարպետ է... Նրա փոթորկի մեջ հափշտակություն կա, կա հավիտենական այն գեղեցկությունը, որը հիացում է իսկական փոթորկի մեջ: Այվազովսկու տաղանդի այդ հատկությունը չի կարելի միակողմանի անվանել, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ փոթորիկն ինքնին անսահմանորեն զանազանակերպ է»³⁷:

1873-ին է ստեղծվել ծովանկարչի լավագույն աշխատանքներից մեկը՝ «Ծիածան» կտավը, որտեղ պատկերված է փոթորկված ծովի առափնյա ժայռերի տակ խորտակվող մի նավ: Այվազովսկու ընտրած ցածր դիտակետն այնպիսի տպավորություն է թողնում, կարծես թե մենք էլ գտնվում ենք մոլեգնած ալիքների մեջ, որոնց փրփրադեզ կատարների ջրափոշին քշում է կատաղի քամին: Մշուշոտ պտտահողմի մեջ հազիվ է նշմարվում կործանվող նավը: Ճեղքելով ամպերն ու ծիածանվելով, ներքև է իջնում արևի շողը՝ բազմերանգ անասելի գունագեղություն տալով ողջ տեսարանին: Կտավը լուծված է երկնագույն, դեղին,

³⁷ Նույն տեղում, էջ 95:

վարդագույն, կանաչ նրբերանգներով, որոնց թույրերը բազմա-
պատկվում են ծիածանի մեղմ և օդերևույթ ճաճանչներում:

Այվազովսկու ծովանկարներում մեծ տեղ է հատկացվում
նաև երկնքին: Օդի հոսանքը, քամու շարժումը, փոթորկի պա-
հին ամպերի վազքը, նրանց փոփոխվող, կարծես գալարվող
ուրվագները՝ այդ ամենը խտացնում է Այվազովսկու ծովային
տեսարանների հուզական մթնոլորտը:

Անկրկնելի են նկարչի գիշերային պատկերները («Նեա-
պոլի ծովածոցը լուսնակ գիշերով», 1842, «Գիշերը Վենետի-
կում», 1847, «Փոթորկված ծովը գիշերով», 1849, «Վեզուվի տե-
սարանը լուսնակ գիշերով», 1857, «Գիշեր: Կոստանդնուպոլիս»,
1862, «Օդեսայի տեսարանը գիշերով», 1865, «Լուսնակ գիշեր
Սև ծովի վրա», 1873, «Թեոդոսիան գիշերով: Առափնյա տեսա-
րան», 1881, «Լուսնով լուսավորված ծովը», 1892 և այլն), որոնք
նրա ստեղծագործական ժառանգության առավել գրավիչ նմուշ-
ներից են: Գիշերային լուսավորության կախարդական, ռոման-
տիզմին հատուկ խորախորհուրդ էֆեկտները, թափանցիկ ամ-
պերով շրջապատված լուսնի ցուլքերը ջրի հայելու կամ ալիքների
մեջ նկարչին հաջողվում էր վերարտադրել գրեթե պատրան-
քային, խաբեական ճշտությամբ:

Տարիների ընթացքում, աստիճանաբար, Այվազովսկու ար-
վեստում ի հայտ են գալիս նաև իրապաշտական բնորոշ գծեր,
նրա լավագույն կտավներն ստանում են մոնումենտալ թափ,
առնական շունչ և հնչողություն, խորանում է նկարչի ստեղծա-
գործության գաղափարական բովանդակությունը: Դա վերաբե-
րում է հատկապես 1870-1880-ական թվականներին կատարված
աշխատանքներին, որոնցում նկատելի է ռուս պերեդվիժնիկ-
ների ազդեցությունը:

Այդ տեսակետից առավել հատկանշական է 1881-ին նկարչի կերտած «Սև ծով» կտավը, որտեղ հորիզոնի գիծը երկու հավասար մասի է կիսում ողջ տեսարանը՝ իրարից տարանջատելով ծովն ու երկինքը: Ամպամած մռայլ և քամոտ օր է, կարծես լսվում են ծովի խուլ հառաչն ու հոգոցները: Պատկերի խորքում, հորիզոնի մոտ գոյացող ալիքները համաչափ ռիթմով առաջ են շարժվում՝ մոնումենտալ շունչ հաղորդելով բնանկարին, որտեղ իշխում են մոխրագույն, կապույտ ու կանաչավուն գույս երանգները: Այվազովսկին հրաժարվել է արտաքին շլացուցիչ էֆեկտներից և ալեկոծ ծովի խռով կերպարն ընդհանրացրել գեղարվեստական սուղ միջոցներով: Պատահական չէ, որ պերեդվիժնիկների ներկայացուցիչ, ռեալիստական արվեստի ջատագով Իվան Կրամսկոյը, ով քանիցս քննադատել է ծովանկարչի աշխատանքները, այս անգամ փոխել է սեփական կարծիքն ու «Սև ծով» կտավը բնութագրել որպես նկարչության մեջ երբևէ ստեղծված «առավել վեհաշունչ և պատկառազորու գործերից մեկը»³⁸:

Այվազովսկու արվեստին հաճախ է անդրադարձել նաև երաժշտության ու կերպարվեստի քննադատ, ռուս կոմպոզիտորների «Հզոր խմբակ» ընկերակցության և պերեդվիժնիկների միավորման գաղափարախոս Վլադիմիր Ստասովը: Ծովանկարչի ստեղծագործության մասին նա ևս նախկինում բացասական կարծիքներ էր հայտնել՝ կտրականապես մերժելով նրա որդեգրած իմպրովիզացիոն՝ կտավի վրա չափազանց արագ ու հանպատրաստից աշխատելու եղանակը, որը համարում էր «արատավոր և անթույլատրելի»: Այդ առիթով նա գրել է. «Բնանկա-

³⁸ St'а. Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи (1837-1887). Санкт-Петербург, 1888, стр. 515.

րիչների շարքում ինձ հատկապես տխրեցրեց Այվազովսկին... Իր շուրջ ուսանողների մի խումբ հավաքած՝ նա երկու ժամում մի կտավ վրձնեց ու հետո այն կախեց ցուցահանդեսում: Եվ դա շատ վատ է: Ով երկու ժամում նկար է ստեղծում, թող իր մեջ պահի այդ չարաբաստիկ գաղտնիքը, այլ ոչ թե այն քողազերծի և ի ցույց դնի, առավել ևս երիտասարդ ուսանողների առջև, որոնց նա այդպիսով թեթևամտության և անլրջության դասեր է տալիս ու նրանց մեքենայական սովորություններ փոխանցում...»³⁹: Բայց հետագայում Ստասովը նույնպես վերանայել է Այվազովսկու մասին իր կարծիքը՝ նրան բնութագրելով որպես ծովանկարչության մեջ բացառիկ վարպետ⁴⁰:

Կյանքի վերջին շրջանում՝ 1890-ական թվականներին կատարված առանձին աշխատանքներում Այվազովսկին կտավին է հանձնել ծովային տարերքի առավել համապարփակ՝ սինթետիկ կերպարը: Դրանցից են մոնումենտալ լայնաշունչ թափով ու գեղարվեստական արտակարգ ուժով օժտված «Ժայռի փլուզում» (1883), «Ալիք» (1889) և «Փոթորիկ Ազովի ծովում» (1895) մեծադիր պատկերները: Սակայն Այվազովսկու այդ տարիների ստեղծագործության գագաթնակետն է նույնքան վիթխարի չափեր ունեցող, թեև շատ արագ՝ տասն օրում արված «Ալիքների մեջ» (1898) ծովանկարը, որն իր կոմպոզիցիոն պարզ կառուցվածքով հիշեցնում է մեզ արդեն ծանոթ «Սև ծով» (1881) կտավը: Բայց եթե վերջին ստեղծագործության մեջ հորիզոնի գիծն անցնում է կտավի ուղիղ մեջտեղով, ապա «Ալիքների մեջ» ծովա-

³⁹ Տե՛ս. **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В двух томах. Т. 1, Москва-Ленинград, 1937, стр. 227.

⁴⁰ Տե՛ս. **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В трех томах. Т. 3, Москва, 1952, стр. 669.

նկարում լաջվարդ, երկնագույն, մանուշակագույն, կանաչին տվող սառը գույներով պատկերված ծովն ավելի լայնարձակ, լայնածավալ է, մինչդեռ թխպամած ու սև ամպերով պատված երկինքը տեղ է գրավել կտավի վերին, համեմատաբար նեղ շերտի վրա: Բնության ահեղ տեսարանը լուսավորում, կենդանացնում ու ինչ-որ չափով ջերմացնում է ձախից վայր իջնող արևի աղոտ, թույլ ճառագայթը: Նշենք, որ սկզբում Այվազովսկին կտավի կենտրոնում պատկերել էր մարդկանցով բեռնված մի փոքր մակույկ, բայց շուտով հրաժարվեց դրանից՝ գիտակցելով, որ այդպիսով նեղացնում է գեղարվեստական մտահղացման սահմանները և նսեմացնում նկարում արտահայտված բնապաշտական գերակա գաղափարը⁴¹:

Թեև ծերունագարդ արվեստագետը դեռ շարունակեց աշխատել և կերտեց հիշարժան ևս մի քանի պատկերներ («Լուսնաժամ», 1899, «Յալթա», 1899, «Ծովածոց», 1900 և այլն), սակայն այդ կտավներից ոչ մեկն այլևս չէր կարող մրցել «Ալիքների մեջ» կոթողային ստեղծագործության հետ:

Ապրելով Ռուսաստանում, սովորելով ռուս անվանի նկարիչների մոտ, շփվելով ռուսական մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների հետ, Այվազովսկին դարձավ ռուսական արվեստի խոշորագույն դեմքերից մեկը՝ որոշակի ազդեցություն թողնելով ռուս նկարիչներ Ալեքսեյ Բոգոլյուբովի, Լև Լազորիոյի, Արխիպ Կուինջիի, Ռուֆին Սուդկովսկու, Միխայիլ Ալխոմի, Միխայիլ Լատորիի, Ալեքսեյ Գանգենի և այլոց վրա⁴²:

⁴¹ Տե՛ս. **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 139.

⁴² Միխայիլ Լատորին (1875-1942) և Ալեքսեյ Գանգենը (1876-1937) Հովհաննես Այվազովսկու թոռներն էին, նրա ավագ դուստրերի՝ Ելենայի և Մարիայի զավակները:

Սերտ էին Հովհաննես Այվազովսկու կապերը նաև հայ ժողովրդի, հայկական հասարակական ու պատմամշակութային իրականության հետ⁴³: Նա քանիցս եղել է Կոստանդնուպոլսում ու Զմյուռնիայում, տեղի հայկական համայնքների կողմից արժանացել ջերմ ընդունելության⁴⁴, իսկ 1868-ին այցելել Թիֆլիս:

Այվազովսկու հայրենասիրական զգացումները բազմաթիվ դրսևորումներ են գտել: Նա Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանն է նվիրել «Փարոսը Նեապոլում» (1842) յուղանկարը, Բուրսայի հայկական նորաշեն եկեղեցու ավագ սեղանի համար կատարել Ս. Գևորգի սրբապատկերը, նյութապես աջակցել միջնադարյան հայ պատմիչների երկերի հրատարակությանը, իսկ կյանքի վերջում վրձնել հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կտավներ, որոնցից են «Գրիգոր Լուսավորիչը» (1892), «Երդումը (Զորավար Վարդան Մամիկոնյան)» (1892), «Հայ ժողովրդի մկրտությունը» (1892), «Բայրոնի այցը Մխիթարյանների Ս. Ղազար կղզում» (1899) և այլն: Անձնանկարներից ու հարազատ մարդկանց դիմանկարներից զատ, Այվազովսկին անդրադարձել է նաև հայազգի երևելի գործիչներից ու նրանց ժառանգներից մի քանիսի՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու, պետական խորհրդական Խաչատուր Լազարյանի կրտսեր որդու, մանուկ հասակում կյանքից հեռացած Հովհաննես Լա-

⁴³ Այդ կապերին հատուկ նվիրված, դրանք հանգամանորեն ներկայացնող ու լուսաբանող հոդվածներ են գրել արվեստաբան Մինաս Սարգսյանը (տե՛ս. **Սարգսյան Մ.Ս.**, Հովհաննես Այվազովսկին և հայ մշակույթը // Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1963, № 4, էջ 25-38) և պատմաբան Վարդգես Միքայելյանը (տե՛ս. **Микаелян В.А.** И.К. Айвазовский и его соотечественники // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1991, № 1, էջ 59-70):

⁴⁴ Տե՛ս, օրինակ. **Թովչյան Ստեփան**, Նկարչի և բանաստեղծի Սև ծովը // Սովետական արվեստ, Երևան, 1982, № 9, էջ 53-58:

զարյանի, Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հարություն Խալիբյանի, Ռուսական կայսրության ներքին գործերի նախարար Միքայել Լորիս-Մելիքովի, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի, Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր, եպիսկոպոս Խորեն Ստեփաննի և այլոց կերպարներին:

Հովհաննես Այվազովսկին մեծապես նպաստել է ազգային նոր կերպարվեստի ձևավորմանը և որոշակի ազդեցություն թողել հայկական ծովանկարչության ու բնանկարի զարգացման վրա: Նրա հետ շփվել, նրա մոտ ուսանել, նրա խոսքով ու խրատներով են ոգեշնչվել արևելահայ և արևմտահայ ծովանկարիչներ Մկրտիչ Ճիվանյանը, Էմմանուել Մահտեսյանը, Արսեն Շապանյանը, Վարդան Մախոխյանը, Տորք Զաքարյանը, հայ ազգային բնանկարի և պատմանկարի հիմնադիրներ Գեվորգ Բաշինջաղյանն ու Վարդգես Սուրենյանցը, նկարչությամբ տարված դերասան Պետրոս Ադամյանը, բանաստեղծ Տիրան Զրաքյանը (Ինտրա) և ուրիշներ⁴⁵: Այվազովսկուն անձամբ ճանաչել, նրա մասին արտահայտվել, նրան հոգվածներ ու չափածո տողեր են նվիրել արևելահայ և արևմտահայ անվանի գրողներ ու բանաստեղծներ Երվանդ Շահագիզը, Հովհաննես Թումանյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Ղազարոս Աղայանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Արփիար Արփիարյանը, Վահան Մալեգյանը, ճարտարապետ Սարգիս Պալյանը, կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, ջութակահար Հով-

⁴⁵ Հայ ծովանկարիչների հետ Հովհաննես Այվազովսկու հանդիպումների և նրանց ստեղծագործության վրա թողած ազդեցության վերաբերյալ բազմաթիվ հայտնի, նաև նորահայտ փաստեր ու վկայություններ է բերում արվեստաբան Արա Հակոբյանը վերջերս հրատարակված իր աշխատության մեջ (տե՛ս. **Հակոբյան Արա**, Հայազգի ծովանկարիչները, Երևան, 2017):

հաննես Նալբանդյանը⁴⁶, բանասերներ ու լեզվաբաններ Կարապետ Եզյանը, Նորայր Բյուզանդացին, Հակոբբոս Տաշյանը, պատմաբան Լեոն, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Աշտարակեցին, Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկ), Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքներ Մատթեոս Չուխաճյանը և Մաղաքիա Օրմանյանը, եպիսկոպոս Խորեն Ստեփաննես, Օսմանյան կայսրության նախարար, պետական գործիչ ու դիվանագետ Հարություն Տատյանը և այլք, որոնցից մի քանիսին ուղղված իր նամակները ծովանկարիչը շարադրել է հայերենով ու եզրափակել *Այվազեան* ստորագրությամբ:

Այվազովսկին մշտապես հոգացել է Ղրիմի հայության կարիքները: Նա խոշոր գումարներ է հատկացրել տեղի ծխական դպրոցին, ընչազուրկ հայերի օգտին կազմակերպել բարեգործական ցուցահանդեսներ, իսկ մահից մեկ տարի առաջ Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցուն կտակել իր կալվածքների մի մասը⁴⁷:

Հովհաննես Այվազովսկին 1890-ականներին Արևմտյան Հայաստանում, Կոստանդնուպոլսում և Օսմանյան կայսրության հայաշատ այլ քաղաքներում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների, հայկական հոգևոր կենտրոնների ու մշակութային օջախների ավերման, հրդեհման և սրբապղծման զարհուրելի երևույթներին արձագանքած առաջին հայ արվեստագետներից էր⁴⁸:

⁴⁶ Տե՛ս, օրինակ. **Աղասյան Արարատ, Ասատրյան Աննա**, Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ, Երևան, 2015, էջ 102, 114, 140-141:

⁴⁷ Տե՛ս. **Микаелян В.А.** И.К. Айвазовский и его соотечественники, стр. 61.

⁴⁸ Տե՛ս. **Աղասյան Արարատ**, Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894-1923 թթ.) // Պատմաբանասիրական հանդես,

Նա սրտացավ վերաբերմունք, բարոյական և նյութական օգնություն էր ցուցաբերում թշվառ վիճակում հայտնված իր հայրենակիցներին՝ սեփական կտավների վաճառքից ստացված գումարներ տալիս տուժած հայերի ընտանիքներին, զբաղվում Ղրիմում նրանց տեղավորելու հարցով:

Այվազովսկուն նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ բազմիցս է հիշատակվել, որ 1896 թ. օգոստոսին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը ծովանկարչին նամակ է հղել, որում՝ տեղեկացնելով նրան հայկական ջարդերի մասին, նկարչին հորդորել է վրձնել այդ բռնություններն արտացոլող ու դատապարտող մի կտավ⁴⁹: Սեպտեմբերի 8-ի հետադարձ նամակում Այվազովսկին պատասխանել է. «...Վեհափառ Տէր, խորին ցաւով վշտացած է սիրտս անբախտ հայոց չլսուած, չտեսնուած կոտորածով: Ձեր Վեհափառութիւնը այդտեղ, մենք այստեղ և ամենքն իրենց տեղեր կուլանք և կողբանք մեր թշուառ, կորստեան մատնուած հայոց վերայ և կխնդրենք աստուածային գթութիւն...»⁵⁰: Դառնալով կաթողիկոսի առաջարկությանը՝ Այվազովսկին գրել է. «Ձեր օծութիւնը շատ զգայուն և գեղեցիկ առաջարկութիւն կանէք ինձ նկարել կարմիր գոյնով հայոց կոտորածի պատկեր, արեան դաշտեր և լեռներ և վշտահար Հայոց Հայրիկին աւերակաց վերայ: Եթե Տէրը կհաճի ինձ դեռևս կեանք պարգևել, կուգա օր, որ կկատարեմ այդ սրտաշարժ առաջարկութիւնը»⁵¹: Այվազովսկուն այդպես էլ չի վիճակվել իրականացնել Խրիմյանի պատվերը: Համենայն դեպս, մեզ չի

Երևան, 2015, № 2, էջ 13-29:

⁴⁹ Տե՛ս, օրինակ. **Սարգսյան Մինաս**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 386:

⁵⁰ Տե՛ս. Айвазовский. Документы и материалы, стр. 277:

⁵¹ Նույն տեղում:

հասել նման բովանդակությամբ՝ ծովանկարչի ստորագրած որևէ նկար: Բայց փոխարենը նա կյանքի վերջում ստեղծել է համիդյան ջարդերին վերաբերող մի շարք յուղաներկ կտավներ ու գրչանկարներ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են, իսկ մյուսները հայտնի են լուսանկարներով: Իր հոգեկան ապրումները նկարիչն արտահայտել է «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թվականին» մեծադիր կտավում (1896), ինչպես նաև 1897-ին ավարտված «Նավերի բեռնումը», «Գիշեր: Ողբերգություն Մարմարա ծովում», «Թուրքերը հայերին խորտակում են ծովում» յուղաներկ աշխատանքներում: Վերջին երկու ստեղծագործությունների գծանկար էսքիզները զետեղվել են նույն թվականին հրապարակախոս, գրական և հասարակական գործիչ Գրիգոր Զանշյանի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում լույս տեսած «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» մեծահատոր ժողովածուի էջերում⁵², որի գեղարվեստական ձևավորման և պատկերազարդման աշխատանքներին մասնակցել են նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանցը, Գրիգոր Գաբրիելյանը և Պոլ Ասատուրը (Պողոս Տեր-Ասատրյանց): Հատորում ընդգրկված՝ Հովհաննես Այվազովսկու կենսագրական համառոտ ակնարկից տեղեկանում ենք, որ այդ գծանկարները նա կատարել է խմբագրության պատվերով և Մոսկվա ուղարկել Նիսից⁵³:

1900 թվականի ապրիլի 19-ին՝ «Թուրքական նավի պայթյունը» ծովային մարտանկարն անավարտ թողած, արվեստագետը գիշերվա ժամին հանկարծամահ է եղել: Նրան հուղարկավորել են Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցու բա-

⁵² Տե՛ս. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам (Литературно-научный сборник). Москва, 1897, стр. 74-75, 80-81 (второй отдел).

⁵³ Նույն տեղում, էջ 500 (առաջին բաժին):

կում⁵⁴: Նկարչի գերեզմանին դրված մարմարե սպիտակ դամբա-
նաքարի վրա փորագրված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատ-
մության» երրորդ գրքից քաղված հետևյալ տողը. «...մահկա-
նացու ծնեալ՝ անմահ զիրն յիշատակ եթող...»:

⁵⁴ Նկարչի այրու կարգադրությամբ՝ Հովհաննես Այվազովսկու դամբարանը
բաժանվել է երկու մասի, որոնցից երկրորդում ամփոփված է 1944-ին կյան-
քից հեռացած Աննա Բուռնազյանի աճյունը:

Иван Константинович Айвазовский (1817-1900) был первым художником армянского происхождения, кто еще при жизни удостоился широкого международного признания и чьи лучшие полотна были причислены к наиболее значительным произведениям, когда-либо созданным в истории изобразительного искусства. Он поднял на новый художественный уровень жанр марины – при том, что за свою долгую и плодотворную творческую жизнь, наряду с многочисленными видами моря и сценами морских сражений, писал также сухопутные, пронизанные солнцем и дышащие зимней стужей пейзажи, а также портреты и автопортреты, жанровые картины, полотна, вдохновленные библейскими и историческими образами и сюжетами.

Айвазовский начал творить в период позднего романтизма и до конца оставался верен этому идейно-художественному направлению, не поддавшись новым течениям, нашедшим распространение в европейском и русском искусстве того времени. Пожалуй, именно поэтому некоторые из молодых критиков последней четверти XIX века – как, например, апологет “нового искусства”, художник-эстет и историк искусства Александр Бенуа – считали его уже отжившим свой век живописцем, произведения которого якобы “устарели” и более не отвечали насущным идейно-эстетическим запросам эпохи¹.

В то же время многие из прогрессивных деятелей русского искусства и литературы, знавшие художника и следившие за его творчеством, такие как Иван Крылов, Алексей Венецианов,

¹ См., например: **Бенуа А.Н.** История русской живописи в XIX веке. Санкт-Петербург, 1902, стр. 201-202.

Орест Кипренский, Василий Жуковский, Михаил Глинка, Виссарион Белинский, Владимир Стасов, Антон Рубинштейн, Иван Крамской, а позднее – Федор Достоевский, Илья Репин, Антон Чехов и другие, независимо от их восторженного или критического отношения к творчеству Айвазовского, признавали его неоспоримые заслуги в развитии русского изобразительного искусства.

В конце XIX века и особенно в 1900-е годы, когда в русском искусстве и литературе зародилось и нашло своих убежденных последователей берущее начало в романтизме символистское течение, поднялась новая волна интереса к творчеству Айвазовского. Именно тогда, в 1901-м году, спустя год после кончины художника, появилась первая монография о великом маринисте². Интерес к искусству Айвазовского не ослабел и сегодня. Его лучшие полотна пользуются устойчивым спросом на художественном рынке, постоянно выставляются на аукционах и продаются по астрономическим ценам.

На протяжении всей жизни Айвазовский имел около 125 персональных выставок как в России, так и за рубежом. Он избирался почетным членом художественных академий Рима, Флоренции, Парижа, Амстердама и Штутгарта. Ему присуждали высшие государственные награды, ордена и медали правительства России, Франции, Османской империи и других стран.

Произведения художника привлекают зрителей не только безукоризненным техническим мастерством, но и тонким поэтическим настроением, беспокойным романтическим духом, глубоко-

² См.: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском. Санкт-Петербург, 1901.

ким драматизмом чувств. В самых, казалось бы, бедственных, безнадежных, даже трагических сюжетах Айвазовского есть все же намек на спасение, на благополучный исход – будь то прорвавшийся сквозь толщу облаков луч солнца, нависшая над бурными водами радуга или далекий свет прибрежного маяка...

Иван Константинович Айвазовский родился 17-го июля 1817-го года в Феодосии в многодетной семье мелкого торговца Константина (Геворга) Григорьевича Гайвазовского (Айвазян), перебравшегося в Крым из Буковины³ в начале XIX века, и армянки Рипсима, родившей ему троих сыновей и двух дочерей. Детей крестили в местной армянской церкви Сурб Саргис [Святого Сергия]⁴. Иван был третьим ребенком в семье, он появился на свет после старшего брата Габриэла – будущего архиепископа Армянской Апостольской церкви, и среднего брата Григора.

Начальное образование Иван получил в приходской школе при той же церкви, где проучился пять лет, с 1825-го по 1830-й годы. Он был не по годам смышленным и одаренным ребенком: уже в этом возрасте самостоятельно научился игре на скрипке и начал рисовать. Незаурядные художественные способности мальчика привлекли внимание феодосийского архитектора Якова Коха, который и дал ему первые уроки рисования. Юным дарованием заинтересовался также градоначальник Феодосии

³ В отмеченный период Буковина находилась в составе Австро-Венгерской империи. В настоящее время северная часть этого края принадлежит Украине, а южная – Румынии.

⁴ В метрической книге церкви была произведена следующая запись о рождении будущего мариниста: “Ованнес, сын Геворга Айвазяна” (См.: Айвазовский. Документы и материалы. Ереван, 1967, стр. 9).

Александр Казначеев⁵: по его рекомендации 13-летний Иван в 1830-м году поступил в русскую гимназию Симферополя. Вскоре покровители решили отправить юношу в Петербург на обучение в Императорской Академии художеств. С этой целью А. Казначеев ознакомил президента Академии художеств Алексея Оленина с рисунками Айвазовского. Довелось увидеть их и министру двора, князю Петру Волконскому, а потом и самому императору Николаю I. В результате, по “высочайшему соизволению” последнего, 22-го июля 1833-го года 16-летний Иван был зачислен в Академию художеств, в мастерскую пейзажа известного русского живописца, профессора Максима Воробьева.

Некоторое время в качестве помощника Айвазовский проработал в мастерской приглашенного Николаем I из Франции мариниста Филиппа Таннера. Однако, не выдержав сварливого и заносчивого характера последнего, он возвратился к М. Воробьеву, а затем перешел в мастерскую батальной живописи, руководимую осевшим в Петербурге немецким живописцем, профессором Александром Зауервейдом. Созданные в этот период картины “Берег моря ночью” (1837), “Ялта” (1838), “Старая Феодосия” (1839), “Лунная ночь в Крыму. Гурзуф” (1839) сви-

⁵ Казначеев Александр Иванович (1788-1880) – градоначальник Феодосии (с 1827-го года), глава Таврической губернии (с 1829-го года), действительный тайный советник (с 1834-го года), таврический губернский предводитель дворянства (с 1845-го года), градоначальник Одессы (с 1848-го года), сенатор – член верховного органа государственной и законодательной власти Российской империи (с 1854-го года). Айвазовский написал ряд портретов Казначеева. После смерти последнего по проекту художника и на его личные средства был сооружен фонтан, увековечивший память бывшего городского головы Феодосии.

детельствуют о том, что юный художник серьезно изучил произведения не только своих учителей Максима Воробьева и Александра Зауервейда, но и выдающегося русского пейзажиста, замечательного мастера-пленэриста Сильвестра Щедрина⁶.

В годы учебы в Академии художеств Айвазовский поддерживал переписку со своим “духовным отцом” Александром Казначеевым, по рекомендациям которого он часто бывал в домах петербургской знати, где встречались избранные представители российской интеллигенции того времени. На этих собраниях Айвазовский по просьбе присутствовавших играл на скрипке, и делал это в типично восточной манере – подпирая инструмент левым коленом, а случалось, и сопровождая музыку пением. Присутствовавший на одном из таких вечеров Михаил Глинка использовал мелодию лезгинки и двух татарских мотивов, исполненных Айвазовским, в своей знаменитой опере “Руслан и Людмила”⁷. Айвазовскому выпал также счастливый случай познакомиться с великим русским поэтом Александром Сергеевичем Пушкиным и его супругой, красавицей Натальей Гончаровой. Знакомство состоялось в 1836-м году, на ежегодной выставке Академии художеств⁸. Последовавшая спустя год после этого трагическая смерть поэта глубоко опечалила художника; в творчестве позднего периода он не раз обращался к образу гения⁹.

⁶ Сохранилось несколько копий, сделанных рукой Айвазовского с полотен Сильвестра Щедрина.

⁷ См.: **Глинка М.И.** Литературное наследие. Том 1, Москва, 1952, стр. 180.

⁸ См.: **Барсамов Н.С.** Айвазовский. Москва, 1962, стр. 21.

⁹ Из произведений Айвазовского, посвященных памяти А.С. Пушкина и его образу, известны следующие картины маслом: “Пушкин среди скал. Закат”

Важную роль в творчестве Айвазовского сыграла его встреча с Карлом Брюлловым. Завершивший работу над знаменитым полотном “Последний день Помпеи” (1833), все еще молодой, но уже прославленный художник лишь недавно вернулся в Петербург из Италии, и многие студенты Императорской Академии художеств стремились оказаться в руководимой им объединенной мастерской по пейзажу, портрету и исторической живописи. Иван Айвазовский, в отличие от своих соотечественников Агафона Овнатяна и Мовсеса Меликова (Меликянц), учеником Брюллова не был, однако общался с ним довольно часто и удостоивался его лестных оценок и доброго расположения¹⁰. Брюллов первым заметил, что дальнейшее обучение Айвазовского в Академии художеств вряд ли даст ему что-либо новое. Он предложил совету Академии сократить срок обучения молодого художника на два года и отправить за счет Академии за рубеж, тем более, что на очередной академической выставке картина Айвазовского “Штиль на Финском заливе” (1837) удостоилась золотой медали первой степени¹¹, и это давало ему право совершенствоваться за границей. Однако ввиду юного

(1877), “Пушкин у горы Аю-Даг” (1880), “Прощание Пушкина с Черным морем” (1887; образ поэта в этой картине по просьбе Айвазовского написал Илья Репин), “Пушкин на берегу моря” (недатирована), “Прощание Пушкина с морем” (1897), “Пушкин и Мария Раевская на берегу моря” (недатирована, известна также авторская копия этой картины), “Пушкин на вершине Ай-Петри (Восход солнца)” (недатирована) и “Пушкин у Гурзуфских скал” (1899).

¹⁰ Именно по совету Брюллова русский поэт и прозаик Нестор Кукольник поместил ряд хвалебных статей о молодом маринисте в издаваемой им в Петербурге в 1837-1838-м и 1840-1841-м годах “Художественной газете”.

¹¹ До этого, в 1835-м году, за этюд “Вид на взморье в окрестностях Петербурга” 18-летний Айвазовский получил серебряную медаль, а спустя год – золотую медаль второй степени.

возраста художника его отправили не в длительную зарубежную командировку, а в родной ему Крым.

Через год Айвазовский в качестве художника участвовал в одной из кавказских экспедиций Черноморского флота. На военном корабле он познакомился с будущими российскими адмиралами и вице-адмиралами Михаилом Лазаревым, Павлом Нахимовым, Владимиром Корниловым, Александром Панфиловым и Владимиром Истоминым, общение с которыми не прекращалось на протяжении многих лет.

По возвращении в Петербург Айвазовский получил звание художника 14-го класса (т.е. “классного художника”) и был, наконец, командирован в Европу в качестве пенсионера Академии художеств.

В июле 1840-го года он отправляется в Италию, где не только внимательно изучает и усердно копирует работы старых мастеров, но и продолжает интенсивно творить. Увидев вновь созданную им картину “Хаос (Сотворение мира)” (1841), где вдохновленный Книгой Бытия художник изобразил как “во тьме над бездною” и в божественном свете отделяются воды от тверди, Папа Римский Григорий XVI выразил желание приобрести это произведение. Айвазовский отказался от предложенной суммы и просто подарил картину духовному предводителю католической церкви¹². В ответ на это Папа удостоил его золотой медали. Прослышав об этом, живший тогда в Италии Николай

¹² В дальнейшем Папа Римский Лев XIII передал работу художника монастырю Конгрегации мхитаристов Армянской католической церкви в Венеции, где она по сей день и хранится. В 1864-м году Айвазовский написал еще одну картину с таким же названием, которая в настоящее время находится в Государственном Русском музее Санкт-Петербурга.

Гоголь якобы воскликнул: “Исполать тебе, Ваня! Пришел ты, маленький человек, с берегов Невы в Рим и сразу поднял “Хаос” в Ватикане!”¹³.

На острове Св. Лазаря близ Венеции Айвазовский встречает своего старшего брата Габриэла, члена Конгрегации армянских мхитаристов, который уехал из Феодосии еще в 1826 году и с которым Иван давно не виделся. Здесь им была написана картина “Отцы-мхитаристы на острове Св. Лазаря. Венеция” (1843).

В Италии Айвазовский сблизился с выдающимся русским живописцем Александром Ивановым, в то время еще работавшим над масштабным многофигурным произведением “Явление Христа народу” (1836-1857). Об открывшейся в 1841-м году в Риме выставке Айвазовского в местной прессе появились восторженные отзывы, а через год для посещения его выставки в Неаполе и Венеции люди выстаивали многочасовые очереди¹⁴. Молодого живописца тепло приветствует и посвящает ему написанное на итальянском языке стихотворение крупнейший мастер романтического пейзажа, английский художник Уильям Тернер, проживавший тогда в Риме¹⁵. Много заказов поступает Айвазовскому от посетителей его мастерской, где были созданы такие известные картины раннего периода, как “Неаполитанский за-

¹³ См.: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 25.

¹⁴ См.: **Սարգիսի Մինաս**, Հովհաննես Այվազովսկի, Երևան, 1967, էջ 8-9 [Саргсян Минас. Ованнес Айвазовский, Ереван, 1967, стр. 8-9].

¹⁵ Итальянский оригинал стихотворения Тернера и его вольный перевод на русский язык см.: Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность (1836-1878) // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. Том XXII, Санкт-Петербург, 1878 (девятый год), стр. 431.

лив” (1841), “Неаполитанский залив в лунную ночь. Везувий” (1841), “Вид на Венецианскую лагуну” (1841), “Неаполитанский маяк” (1842), “Венеция” (1842) и другие.

В Риме и Венеции были написаны первые прижизненные портреты самого мариниста. Один из них – портрет маслом сидящего на стуле, улыбающегося Айвазовского кисти Алексея Тыранова, талантливого ученика А.Г. Венецианова и К.П. Брюллова, хранится ныне в Государственной Третьяковской галерее в Москве; два других портрета (в костюме тореадора) – акварели сокурсника Айвазовского по Петербургской Академии художеств, безвременно скончавшегося одаренного живописца Василия Штернберга, а четвертый портрет (в одеянии восточного властителя, в полулежащей позе) – рисунок итальянским карандашом, выполненный выпускником той же Академии, долгие годы жившим в России итальянским художником Михаилом (Микеланджело) Скотти¹⁶.

Свое “победное шествие” по Европе Айвазовский продолжил во Франции, Англии и Нидерландах. Беспрецедентный успех ожидал выставку его работ в Лувре в 1843-м году¹⁷. Французская Академия изящных искусств наградила художника золотой медалью.

¹⁶ В дальнейшем к образу Ивана Айвазовского обращались русские художники XIX века Василий Тропинин, Степан Римаренко, Дмитрий Болотов, Иван Крамской, Константин Маковский, Илья Репин; скульпторы Николай Степанов, Александр Беляев, Матвей Чижов, Леопольд Бернштам, Илья Гинцбург и другие.

¹⁷ Присутствовавший на открытии выставки французский живописец и дипломат, один из видных представителей ориентализма Орас Верне обратился к Айвазовскому со словами: “Ваш талант прославляет Ваше отечество” (см.: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 42).

Не ожидая окончания шестилетнего срока пребывания за границей, двумя годами раньше, в 1844-м году, Айвазовский возвращается в Петербург, где сразу же удостоивается звания действительного члена Императорской Академии художеств¹⁸. В том же году он назначается художником Главного Морского штаба России с правом ношения мундира Морского министерства. Отныне многие его полотна, в частности, виды русских военных портов на Балтийском море, украшают не только дома высокопоставленной знати, но и императорские дворцы и резиденции.

Весной 1845-го года Айвазовский в составе экспедиции под руководством выдающегося русского мореплавателя и географа, будущего адмирала и президента Российской Академии наук Федора Литке направляется к берегам Малой Азии и Греческого архипелага. Тогда же художник впервые посещает Константинополь. Вернувшись в Крым, он покупает участок на феодосийском побережье и по собственному проекту строит удобное пристанище – просторный жилой дом с мастерской.

Через год Айвазовский уезжает в Петербург и несколько лет остается там, периодически участвуя в академических выставках¹⁹. В 1848-м году он женится на гувернантке Юлии Гревс – дочери служившего в России придворного врача-англичанина. По настоянию художника молодые венчаются в армянской церк-

¹⁸ В 1847-м году художнику было присвоено также звание профессора, а позднее, в 1877-м году, он был избран почетным членом Петербургской Академии художеств.

¹⁹ В эти годы, как и в дальнейшем, художник, помимо Петербурга и Москвы, принимал участие также в выставках, которые открывались в Феодосии и других провинциальных городах и губернских центрах России – в Киеве, Харькове, Одессе, Симферополе, Херсоне, Николаеве, Риге.

ви и спустя несколько лет, в 1852-м году, обосновываются в Феодосии, где, кроме активной творческой работы, Айвазовский вместе с женой проводит археологические раскопки на близлежащих к городу могильных холмах и курганах, открывает при доме-мастерской постоянно действующую картинную галерею, по собственным проектам, а нередко и на собственные средства строит здание феодосийского Музея древностей и другие архитектурные сооружения, содействует постройке и ремонту местного водопровода, морского порта и железной дороги.

В 1857-м году художник отправляется в Париж, открывает там новую выставку и знакомится с известными лицами, в том числе – с живущим здесь итальянским композитором Джоакино Россини.

Несмотря на то, что Петербургская Академия художеств в 1853-м году отказала Айвазовскому в открытии художественной школы при собственной мастерской, позднее, в 1865-м году, ему удалось достичь желаемого. В этой школе под названием “Всеобщая мастерская” учились и приобретали творческий опыт не только родившиеся в Крыму начинающие и уже состоявшиеся художники (как, например, Адольф Фесслер, Эммануил Магдесян или Константин Богаевский), но и художники, приехавшие в Феодосию со всех концов России и из-за рубежа, в том числе – последователь Айвазовского, талантливый итальянский мастер Габриело Бартоломео Касесси.

В 1866-м году Юлия Гревс, обладающая своенравным характером и имеющая серьезные проблемы со здоровьем, отказалась жить в Феодосии и переехала в Одессу. Семейный покой Ивана Айвазовского, заботливого отца четырех дочерей –

Елены, Марии, Александры и Жанны – был нарушен²⁰.

В 1868-м году художник отправился на Кавказ. В Тифлисе состоялась его персональная выставка²¹; две из показанных на ней работ художник принес в дар действующему в городе Кавказскому музею. На выставке были представлены также жанровая по характеру картина “Вид Тифлиса”²² и два пейзажа с изображениями горы Арарат и озера Севан²³.

В 1869-м году Айвазовский устраивает очередную выставку в Петербурге, а спустя год получает титул действительного статского советника, который соответствовал званию адмирала.

Успехом увенчалась выставка художника во Флоренции в 1874-м году: Айвазовский был избран почетным членом местной Академии изящных искусств, один из его автопортретов приоб-

²⁰ Сознавая, что мирную семейную атмосферу восстановить уже невозможно, Айвазовский шлет письма Католикосу всех армян Геворгу IV Константинопольскому (Керестеджян) с просьбой расторгнуть брак с Юлией Гревс. После долгих проволочек, 30-го мая 1877-го года по решению Эчмиадзинского Синода просьба художника была, наконец, удовлетворена.

²¹ Это была первая в истории Тифлиса художественная выставка. Подробности о ней см.: **Սարգսյան Մինաս**, **Մեծ ճովանդարի կյանքը**, Երևան, 1990, էջ 219-227 [**Саргсян Минас**. Жизнь великого мариниста, Ереван, 1990, стр. 219-227].

²² В 1869-м году Айвазовский написал еще одну картину под тем же названием, но изображающую город с другой точки зрения; сейчас она находится в Ставропольском краевом Музее изобразительных искусств.

²³ Айвазовскому не довелось побывать в Армении. Названные картины он создал по фотографиям. Лишено каких-либо оснований утверждение художника и искусствоведа Рафаэла Шишманяна о том, будто Айвазовский “писал виды Арарата на армянской земле” (См.: **Շիշմանյան Ռաֆայել**, **Բնանկարն ու հայ նկարիչները**, Երևան, 1958, էջ 50 [**Шишманян Рафаэл**. Пейзаж и армянские художники, Ереван, 1958, стр. 50]). К образу горы Арарат Айвазовский обращался и в картинах “Араратская долина” (1882, подписана армянскими буквами), “Гора Арарат” (1885), “Арарат в полдень” (1887), “Сошествие Ноя с Арарата” (1889).

рела знаменитая галерея Питти²⁴, а второй – Римский Музей изобразительного искусства²⁵.

В том же году Абдул Азиз пригласил художника в Константинополь, где он создал для султана 25 полотен. Восхищенный ими монарх пожаловал ему орден “Османе” второй степени.

В 1878-м году, одна за другой, последовали выставки Айвазовского во Франкфурте-на-Майне, Штутгарте, Амстердаме, Флоренции, Генуе, а затем – в Париже и Мюнхене.

14-го июля 1880-го года городская Дума Феодосии, в знак особого уважения к личности Айвазовского и за его исключительные заслуги перед городом, единогласно присвоила ему титул почетного гражданина Феодосии. Его именем были названы один из окрестных холмов и одна из улиц города; под аллею имени художника выделили свободный от застроек участок на морском побережье²⁶.

Спустя два года 65-летний художник женился на 25-летней вдове феодосийского купца-армянина Анне Бурназян, чей портрет он увековечил в своих картинах²⁷.

Летом 1887-го года художник открыл в Стокгольме персо-

²⁴ В настоящее время этот автопортрет мариниста принадлежит не менее знаменитой флорентийской галерее Уффици.

²⁵ См.: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 54.

²⁶ См.: Айвазовский. Документы и материалы, стр. 180-181.

²⁷ В носящей имя Ивана Айвазовского Феодосийской картинной галерее находятся два из портретов Анны Бурназян кисти художника; овальное изображение было создано в 1881-м году, за год до их брака, а второй, наиболее известный (с прозрачной вуалью, прикрывающей волосы и нижнюю часть лица модели) – годом позже, когда они уже были супругами и путешествовали по Греции. Эти работы по праву считаются одними из наиболее удачных произведений Айвазовского в жанре портрета.

нальную выставку, которая нашла широкий отклик в шведской прессе²⁸. В том же году, 26-го сентября, в зале заседаний Петербургской Академии художеств состоялись торжества по случаю 70-летия со дня рождения и 50-летия творческой деятельности Ивана Айвазовского. Все высшее общество Петербурга съехало туда, чтобы воздать дань уважения великому маринисту. Ход юбилейного чествования подробно осветил журнал “Аракс”, издаваемый в Петербурге Симеоном Гуламиряном²⁹. Перечисляя делегатов от армянских прихожан Петербурга, которые зачитывали приветственные адреса и вручали юбиляру подарки (“изысканный муштабель – палочку для живописца... и красивую серебряную палитру с изображением горы Арарат и Армянской церкви Петербурга”), анонимный корреспондент упоминает и имя художника-архитектора Христофора (Хачатура) Гусикянца – выпускника Петербургской Академии художеств, одного из друзей Ильи Репина³⁰. Вскоре Гусикянц создает литографический портрет Ивана Айвазовского по известной фотографии мариниста 1888-го года³¹. Литографию Гусикянца пере-

²⁸ Подробности об этой выставке и обстоятельствах пребывания художника в Стокгольме см.: **Գրիգորյան Վարդան**, Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում (Ըստ Նորայր Բյուզանդացու նամակների) // Սովետական արվեստ, Երևան, 1964, № 12, էջ 46-50 [**Григорян Вардан**. Ованнес Айвазовский в Стокгольме (Согласно письмам Норайра Бюзандаци) // Советское искусство, Ереван, 1964, № 12, стр. 46-50].

²⁹ См.: **Ս.Յ.**, Համբավավոր հայազգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի // “Արաքս”, Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98-105 [Прославленный армянский художник Ованнес Айвазовский // “Аракс”, Санкт-Петербург, 1888, книга вторая, май, стр. 98-105].

³⁰ Там же, стр. 104.

³¹ См.: **Աղասյան Արարատ**, Մոռացված անուն. նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանց (1840-1910) // Լրաբեր հասարակական

печатывает издаваемый в Тифлисе иллюстрированный еженедельник “Ардзаганк [Эхо]”³².

В 1890-м году, по пути домой из Парижа, Айвазовский останавливается в Константинополе, где Абдул Гамид награждает его орденом “Меджидие” первой степени³³.

Осенью 1892-го года художник отправляется в США, выставляя свои полотна в галереях Нью-Йорка, Вашингтона, Сан-Франциско, а также в одном из павильонов Международной выставки 1893-го года в Чикаго³⁴. Наиболее известное произведение, созданное им в Америке – “Ниагарский водопад” (1893). За два года до смерти мастера был создан его последний шедевр (“Среди волн”, 1898).

Творческое наследие Айвазовского необычайно велико – почти 6000 картин³⁵, подавляющее большинство которых представляют собой виды моря при штиле и шторме, в утреннем ту-

գիտություններ, Երևան, 2014, № 1, էջ 286 [Агасян Арапат. Забытое имя: художник и архитектор Христофор (Хачатур) Гусикянц (1840-1910) // Вестник общественных наук, Ереван, 2014, № 1, стр. 286].

³² См.: “Արձագանք”, Թիֆլիս, 10 մարտի 1891, № 1, էջ 9 (“Ардзаганк”, Тифлис, 10 марта 1891, № 1, стр. 9).

³³ Бытует мнение о том, что во время массовых армянских погромов в Османской империи в 1894-1896-м гг. Айвазовский будто бы выбросил в море полученные им от турецких султанов ордена и медали.

³⁴ По просьбе организаторов выставки художник отправил в Чикаго около двух десятков картин, но лично на этом авторитетном смотре изобразительного искусства не присутствовал.

³⁵ Помимо этого, Айвазовский создал огромное количество рисунков на обычной и мелованной, белой и тонированной бумаге, которые выполнены в самых различных графических техниках – акварель, сепия, тушь, чернила, черный и цветные карандаши, уголь, пастель.... Многие из этих работ имеют не вспомогательную, второстепенную, а вполне самостоятельную художественную ценность.

мане и в вечерних сумерках, солнечным днем или лунной ночью. Море он писал во все времена года, в различных состояниях. Однако с особым вдохновением живописец изображал образ бушующего, мятежного моря и отчаянную борьбу со слепой стихией поглощаемых волнами, обессиленных, но не сложенных, не потерявших спасительную надежду людей (“Девятый вал”, 1850, “Кораблекрушение у Афонской горы”, 1856, “Буря в океане”, 1864, “Корабль на мели”, 1872, “Кораблекрушение”, 1876, “Лунная ночь. Гибель горящего корабля”, 1883, “Волна” 1889, “Корабль “Императрица Мария” во время шторма”, 1892 и другие).

Айвазовский был многоопытным, искусным художником и с легкостью преодолевал возникающие в процессе работы технические трудности. Обычно он работал в мастерской, полностью полагаясь на свою острую зрительную память и яркое художественное воображение. Работал без исправлений и даже самые крупные по размеру полотна завершал в течение нескольких часов, сохраняя свежесть полученного на природе первого впечатления. При том, что в основе метода Айвазовского лежали традиционные принципы классицизма и академизма, его лучшие работы по сути своей – проявления романтического мышления, полные живых человеческих чувств и переживаний.

Айвазовский обладал тонким цветовым чутьем. Его наиболее удавшиеся полотна, наряду с ясностью композиционных решений, отличаются исключительным богатством и разнообразием многослойных, но тонких и полупрозрачных лессировочных красок, плавными переходами тонов, абсолютным колористическим единством свето-воздушной среды и пространственных планов.

Несмотря на то, что в искусстве Айвазовского, на первый взгляд, не наблюдалось явных и резких сдвигов, тем не менее, оно поэтапно прошло через все необходимые стадии формирования, зрелости и расцвета, претерпев при этом определенные идейно-образные и стилевые изменения, пережив периоды творческих взлетов и падений.

В отдельных полотнах, созданных в 1840-1850-х годах, заметно влияние романтического искусства Карла Брюллова. Один из биографов Айвазовского, искусствовед Николай Барсамов в своей монографии о маринисте не исключает, что импровизационный, без предварительного эскиза, свободный и быстрый стиль работы был подсказан ему именно К. Брюлловым³⁶.

Айвазовский – последний видный представитель романтизма в русской живописи. Романтическим пафосом, героическим духом овеяны созданные им в эти годы, прославляющие победы российского флота сцены морских баталий (“Морское сражение при Наварине”, 1846, “Чесменский бой ночью”, 1848, “Синопский бой. Ночь после боя”, 1853, “Морской бой”, 1855, “Осада Севастополя”, 1859 и другие), которые имеют не только художественную, но и историческую, документальную ценность.

Характерные черты романтизма еще более выпукло проявились в одной из наиболее известных работ Айвазовского этого времени – крупномасштабном полотне “Девятый вал” (1850). Перед нами картина долгожданного рассвета, наступившего после тревожной, мучительной ночи. Лучи восходящего солнца освещают все еще свирепое море, набегаящая грозная волна

³⁶ См.: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 113.

готова поглотить повисших на остатках разбитой мачты истомленных людей – жертв страшного кораблекрушения. При всем драматизме сюжета, картина пронизана светом и воздухом, а теплые лучи солнца вселяют надежду на счастливый исход событий.

Творчество Айвазовского достигло своего расцвета в 1860-1870-е годы – в период, когда было создано множество работ, отмеченных глубоким поэтическим вдохновением: “Вид моря с гор. Крым” (1864), “Буря на Северном море” (1865), “Морской пейзаж с парусником” (1870), “Буря у мыса Айя” (1875) и другие. Вот что писал об одной из этих картин художника великий русский романист Федор Достоевский: ““Буря над Евпаторией” г. Айвазовского так же изумительно хороша, как и все его бури, здесь он мастер без соперников... В его буре есть упоение, есть та вечная красота, которая поражает зрителя в живой, настоящей буре. И это свойство таланта г. Айвазовского нельзя назвать односторонностью уже потому, что буря сама по себе бесконечно разнообразна”³⁷.

В 1873-м году была написана одна из лучших работ мариниста – картина “Радуга”, в которой показано как в бурном море у скалистого берега гибнет одинокий корабль. Айвазовский выбрал низкую точку зрения, что создает у зрителя впечатление, будто он сам присутствует при трагедии, погружаясь в неистовые волны, с пенящихся гребней которых ветер срывает водяную пыль. Вдали, сквозь вихрь едва различаются силуэты тонущего корабля. Прорезавший облака радужный луч солнца

³⁷ Там же, стр. 95.

сообщает всему изображению немыслимую красоту. Картина решена в оттенках голубого, желтого, розового и зеленого цветов, оттенки которых умножаются в мягких, воздушных переливах радуги.

Немалое место в полотнах Айвазовского уделяется небу. Потоки воздуха, движение ветра, бег облаков во время бури, их изменчивые, как бы извивающиеся контуры – все это сгущает эмоциональную атмосферу морских пейзажей.

Неповторимы ночные марины художника (“Неаполитанский залив в лунную ночь”, 1842, “Ночь в Венеции”, 1847, “Буря на море ночью”, 1849, “Вид на Везувий в лунную ночь”, 1858, “Ночь. Константинополь”, 1862, “Вид Одессы ночью”, 1865, “Лунная ночь на Черном море”, 1873, “Феодосия ночью. Прибрежный вид”, 1881, “Море при свете луны”, 1892 и другие), которые обладают особой притягательной силой. Волшебные, полные романтической тайны эффекты ночного освещения, отблески обрамленной кружевными облаками луны на неподвижном зеркале вод или в плещущихся волнах художник воспроизводил почти с иллюзорной точностью.

С годами в искусстве Айвазовского появляются черты, роднящие его с реализмом; полотна художника постепенно приобретают более строгие и мужественные монументальные формы, более глубоким и емким становится их идейное содержание. В первую очередь это относится к работам мастера 1870-1880-х годов, в которых заметно определенное влияние русских передвижников.

В этом смысле особенно показательно написанное художником в 1881-м году “Черное море”, где линия горизонта делит

композицию на две равновеликие части, отделяя небо от моря. Стоит непогожий – облачный и ветреный день. Кажется, будто до нашего слуха доносятся глухие стоны и тяжелые вздохи моря. Подступающие в мерном ритме из глубины картины мутные волны сообщают пейзажу монументальную силу. В пейзаже господствуют сдержанные оттенки серого, синего и зеленоватого цветов. Айвазовский отказался здесь от броских эффектов, ограничившись скупыми художественными средствами, обобщающими угрюмый образ бушующего моря. Не удивительно, что один из лидеров русских художников-передвижников, ярый приверженец реалистического искусства Иван Крамской, который прежде не раз критиковал творчество мариниста, вынужден был признать, что ““Черное море” – одна из самых грандиозных картин, какие я только знаю”³⁸.

К искусству Айвазовского обращался также музыкальный и художественный критик, идейный вдохновитель содружества русских композиторов “Могучая кучка” и Товарищества передвижников Владимир Стасов. О творчестве мариниста он тоже в прошлом высказывался неодобрительно, резко отвергая взятый художником на вооружение принцип импровизационной, чрезвычайно быстрой работы над холстом, называя такой метод “порочным и непозволительным”. В одной из своих статей он писал: “Всего более огорчил между пейзажистами г. Айвазовский... тем, что создал целую группу учащейся молодежи, написал перед ними картину в 2 часа и потом выставил ее на выставке. Вот это так уже никуда не годится! Кто пишет двухча-

³⁸ См.: Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи (1837-1887), Санкт-Петербург, 1888, стр. 515.

совые картины, тот про себя держи этот несчастный секрет, не выводи его наружу, а особенно не разоблачай его перед учащейся молодежью, не учи ее легкомыслию и машинным привычкам...”³⁹. Однако и Стасов со временем пересмотрел свое мнение об Айвазовском, признав его исключительным мастером в области морского пейзажа⁴⁰.

В поздний период творчества Айвазовский создал несколько еще более обобщенных, синтетических образов моря. Таковы масштабные, наделенные широким монументальным размахом и необычайной художественной силой картины “Обвал скалы” (1883), “Волна” (1889) и “Буря на Азовском море” (1895). Но вершиной искусства художника этих лет является столь же грандиозное по размерам, при этом выполненное всего лишь за десять дней живописное полотно “Среди волн” (1898). По своей композиции оно напоминает уже знакомое нам “Черное море” (1881), однако если в последней работе линия горизонта проходит ровно посередине холста, то в картине “Среди волн” написанное холодными лазурными, голубыми, фиолетовыми и зеленоватыми цветами море кажется гораздо более просторным, тогда как затянутое облаками, хмурое небо занимает относительно скромное место. Грозную, но величественную панораму природы освещает падающий слева слабый луч солнца. Заметим, что первоначально Айвазовский изобразил в центре композиции небольшую шлюпку, набитую людьми, но вскоре отказался от

³⁹ См.: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В двух томах. Т. 1, Москва-Ленинград, 1937, стр. 227.

⁴⁰ См.: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В трех томах. Т. 3, Москва, 1952, стр. 669.

этого, сознавая, что таким образом он сужает границы пантеистического по своей сути идейного замысла картины⁴¹.

Убеленный сединами художник еще продолжал работать, создавая новые произведения (“Восход луны”, 1899, “Ялта”, 1899, “Бухта”, 1900 и другие), но ни одно из них уже не могло сравниться с последним шедевром мастера.

Живя в России, получив образование у знаменитых русских художников, общаясь с выдающимися представителями русской культуры, Айвазовский и сам стал одним из крупнейших представителей русского изобразительного искусства, оказав заметное влияние как на некоторых из своих сверстников, так и на молодых живописцев – Алексея Боголюбова, Льва Лагорио, Архипа Куинджи, Руфина Судковского, Михаила Алисова, Михаила Латри, Алексея Ганзена и других⁴².

Тесными были связи Ивана Айвазовского и с родным народом, с армянской общественной и культурной жизнью⁴³. Он не раз бывал в Константинополе и Смирне [Измир], где ему был оказан теплый прием со стороны местных армян⁴⁴, а в 1868-м году, как уже было сказано, художник побывал в Тифлисе.

⁴¹ См.: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 139.

⁴² Михаил Латри (1875-1942) и Алексей Ганзен (1876-1937) – внуки Ивана Айвазовского, сыновья его старших дочерей Елены и Марии.

⁴³ Эти связи обстоятельно рассмотрены и освещены в статьях искусствоведа Минаса Саргсяна (см.: **Սարգսյան Մ.Ս.**, Հովհաննես Այվազովսկին և հայ մշակույթը // Պատմաքննադատական հանդես, Երևան, 1963, № 4, էջ 25-38 [**Саргсян М.С.** Ованнес Айвазовский и армянская культура // Историко-филологический журнал, Ереван, 1963, № 4, стр. 25-38]) и историка Вардгеса Микаеляна (см.: **Միքայելյան Վ.Ա.** И.К. Айвазовский и его соотечественники // Вестник общественных наук, Ереван, 1991, № 1, стр. 59-70).

⁴⁴ См., например: **Թոփչյան Ստեփան**, Նկարչի և բանաստեղծի Սև ծովը // Սովետական արվեստ, Երևան, 1982, № 9, էջ 53-58 [**Топчян Степан**. Черное

Патриотические чувства Айвазовского находили множество разнообразных проявлений. Конгрегации армянских мхитаристов в Венеции он подарил картину “Неаполитанский маяк” (1842), для главного алтаря вновь построенной армянской церкви в Бурсе (Турция) выполнил икону Св. Геворга, способствовал публикации рукописей средневековых армянских историков, а к концу жизни создал целый ряд полотен на армянскую тему: “Крещение армянского народа (Григорий Просветитель)” (1892), “Клятва перед Аварайрской битвой (Полководец Вардан Мамиконян)” (1892), “Посещение Байроном мхитаристов на острове Св. Лазаря” (1899) и другие. Помимо автопортретов и портретов родных ему людей, Айвазовский обращался также к образам известных армян, видных государственных, общественных и религиозных деятелей армянского происхождения, писал портреты членов их семей и их потомков. Таковы портреты Ованнеса Лазаряна – ушедшего из жизни ребенком младшего сына попечителя Московского Лазаревского института, статского советника Хачатура Лазаряна; Арутюна Халибяна – городского головы Новой Нахичевани; министра внутренних дел Российской империи Микаэла Лорис-Меликова; Католикоса всех армян Мкртича Хримяна; настоятеля армянского монастыря Сурб Хач [Святого Креста] в Крыму, епископа Хорена Степанэ.

Айвазовский в значительной мере способствовал становлению национального изобразительного искусства нового времени. Ощутимо его влияние на развитие армянской маринистики и пейзажного жанра в целом. С ним общались, у него учились,

море художника и поэта // Советское искусство, Ереван, 1982, № 9, стр. 53-58].

внимали его слову и следовали советам армянские маринисты Мкртич Дживанян, Эммануил Магдесян, Арсен Шабанян, Вардан Махоян, Торк Закарян, основатели армянского пейзажа и исторической живописи Геворг Башинджагян и Вардгес Суренянц, увлекавшиеся живописью актер Петрос Адамян, поэт Тиран Чракян (Интра) и другие⁴⁵. С Айвазовским были лично знакомы, посвящали ему восторженные строки и отправляли уважительные послания известные армянские писатели и поэты Ерванд Шахазиз, Ованнес Туманян, Акоп Паронян, Газарос Агаян, Александр Цатурян, Александр Ширванзаде, Арпиар Арпиарян, Ваан Малезян, архитектор Саргис Палян, композитор Александр Спендиарян, скрипач Ованнес Налбандян⁴⁶, филологи и языковеды Карапет Езян, Норайр Бюзандаци, Аковбос Ташян, историк Лео, Католикосы всех армян Нерсес Аштаракеци, Геворг IV Константинопольский, Мкртич I Ванский (Мкртич Хримян, Хримян Айрик), армянские патриархи Константинополя Матеос Чухаджян и Магакия Орманян, епископ Хорен Степанэ, министр Османской империи, государственный деятель и дипломат Арутюн Татян и другие. Свои письма к некоторым из них прославленный маринист писал на армянском языке и подписывался

⁴⁵ Многочисленные уже известные и вновь обнаруженные факты и свидетельства о встречах Ивана Айвазовского с армянскими маринистами и его влиянии на их творчество приводятся в недавно изданной монографии искусствоведа Ара Акопяна (См.: **Հակոբյան Արա**, Հայազգի ծովանկարիչները, Երևան, 2017 [**Акопян Ара**. Армянские маринисты, Ереван, 2017]).

⁴⁶ См., например: **Աղապյան Արարատ**, **Ասատրյան Աննա**, Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ, Երևան, 2015, էջ 102, 114, 140-141 [**Агасян Арарат**, **Асатрян Анна**. Из истории армяно-русских художественных связей: Санкт-Петербург, Ереван, 2015, стр. 102, 114, 140-141].

по-армянски: *Հովհաննես Այվազյան* (Ованнес Айвазян).

Айвазовский всегда проявлял заботу о нуждах армянского населения Крыма. Он выделял крупные суммы приходской школе, в которой учился в детстве, организовывал благотворительные выставки в пользу неимущих армян, а за год до смерти часть своего состояния завещал церкви Сурб Саргис в Феодосии⁴⁷.

Иван Айвазовский одним из первых среди армянских деятелей искусства откликнулся на имевшие место в Западной Армении, Константинополе и других густонаселенных армянами городах Османской империи кровавые события – резню мирных жителей, которая сопровождалась разрушениями и поджогами, осквернением армянских духовных центров и очагов культуры⁴⁸. Все это больно ранило сердце старого художника, который оказывал посильную моральную и материальную помощь пострадавшим семьям, занимался вопросами их обустройства в Крыму.

В посвященной Айвазовскому литературе часто приводится адресованное художнику письмо Мкртича Хримяна, написанное им в августе 1896-го года. В нем Католикос всех армян, сообщая об армянских погромах, побуждает его написать картину, отображающую и осуждающую эти акты массового насилия над безоружными соотечественниками⁴⁹. В ответном письме от 8-го

⁴⁷ См.: **Микаелян В.А.** И.К. Айвазовский и его соотечественники, с. 61.

⁴⁸ См.: **Աղաւաշի Արարատ**, Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894-1923 թթ.) // Պատմաքննադրական հանդես, Երևան, 2015, № 2, էջ 13-29 [**Агасян Арарат**. Отражение гамидовских погромов и Геноцида в армянском изобразительном искусстве (1894-1923 гг.) // Историко-филологический журнал, Ереван, 2015, № 2, стр. 13-29].

⁴⁹ См., например: **Սարգսյան Մինաս**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 386

сентября того же года Айвазовский писал: "...Святейший Патриарх, глубокой болью омрачено сердце мое невиданной и неслыханной резней, учиненной над армянами. Вы, Ваше Святейшество, там, мы – здесь, и каждый на своем месте горько оплакиваем погубленные души несчастных сородичей наших и взываем к божьей милости..."⁵⁰. На предложение католика Айвазовский отвечал: "Божий помазанник! Вы сделали мне весьма чувствительное и прекрасное предложение – изобразить красными красками картину армянской резни на фоне залитых кровью гор и дол и над развалинами – убитого горем Владыку армян. Будь угодно Всевышнему даровать мне жизнь и подольше, наступит день, когда я исполню сие трогательное предложение"⁵¹.

Айвазовскому не довелось исполнить заказ Хримяна. Во всяком случае, картина с подобным содержанием за подписью мариниста нам не известна. Как бы то ни было, но на закате жизни он создал несколько картин маслом и рисунков пером на тему гамидовских погромов; часть их сохранилась, о других можно судить по фотографиям. Свои душевные переживания художник выразил в масштабном полотне "Избиение армян в Трапезунде в 1895 году" (1896), а также в ряде картин 1897-го года: "Армян погружают на корабли", "Ночь. Трагедия в Мраморном море", "Тихая ночь. Армян сбрасывают в море с турецких кораблей". Графические эскизы к ним были опубликованы на страницах сборника "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам", вышедшего в свет по инициативе

[Саргсян Минас. Жизнь великого мариниста, стр. 386].

⁵⁰ См.: Айвазовский. Документы и материалы, стр. 278.

⁵¹ Там же.

литературного и общественного деятеля Григора Джаншяна в Москве⁵². В оформлении сборника принимали участие художники Вардгес Суренянц, Григор Габриэлян и Поль Асатур (Погос Тер-Асатрянц). Из помещенного здесь краткого биографического очерка об Айвазовском мы узнаем, что рисунки эти он выполнил по просьбе редакции и отправил в Москву из Ниццы⁵³.

Ночью 19-го апреля 1900-го года художник скоропостижно скончался. Незаконченной на мольберте осталась его последняя картина – “Взрыв турецкого корабля”.

Иван Константинович Айвазовский погребен в Феодосии, во дворе армянской церкви Сурб Саргис⁵⁴. На беломраморном надгробном камне, установленном над его могилой, на древне-армянском языке высечена эпитафия – строка, заимствованная из третьей книги знаменитой “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци: “...родившись смертным, оставил по себе бессмертную память...”.

⁵² См.: Братская помощь пострадавшим в Турции армянам (Литературно-научный сборник). Москва, 1897, стр. 74-75, 80-81 (второй отдел).

⁵³ Там же, стр. 500 (первый отдел).

⁵⁴ По распоряжению вдовы художника усыпальница Ивана Айвазовского была разделена на две половины; во второй погребен прах ушедшей из жизни в 1944-м году Анны Бурназян.

Ivan Aivazovsky (1817-1900) was the first artist of Armenian origin whose name received wide international recognition during his life, and whose best canvases were considered among the most significant artworks ever created in the history of the world visual arts. He elevated the genre of marine to a new artistic level – despite the fact that during his long and fruitful creative career, along with a multitude of seascapes and sea battle scenes, he also painted land views permeated with sunshine and cold winter breath, portraits and self-portraits, genre paintings, canvases inspired by biblical and historical characters and themes.

Aivazovsky appeared in the artistic arena in the era of late Romanticism and remained to the end faithful to it, having avoided the novel currents in European and Russian art and literature, popular at the time. That is a very likely reason why some of the young critics of the last quarter of the XIX century – like, for instance, the apologist of new art, the artist-aesthete and art-critic Alexander Benois – had labeled him as an outdated artist, who was lagging behind the topical ideological and aesthetic demands¹.

At the same time, many of the progressive figures of Russian art and literature, who knew the artist and kept track of his creativity, such as: Ivan Krylov, Alexey Venetsianov, Orest Kiprensky, Vasily Zhukovsky, Mikhail Glinka, Vissarion Belinsky, Vladimir Stasov, Anton Rubenstein, Ivan Kramskoy, and, later – Fyodor Dostoevsky, Ilya Repin, Anton Chekhov and others, irrespective of their positive

¹ See, for instance: **Бенуа А.Н.** История русской живописи в XIX веке. Санкт-Петербург, 1902, стр. 201-202 [**Benois A.N.** The history of Russian painting in the XIX century. Saint-Petersburg, 1902, p. 201-202].

or negative attitude to Aivazovsky's oeuvre, appreciated highly his role and contribution to the development of Russian visual arts.

In the late XIX century, particularly in the 1900s, when the Symbolist movement, stemming from Romanticism, originated and found followers in Russian art and literature, a new surge of interest in Aivazovsky's art was observed. In 1901, a year after the artist's death, the first monographic research of the seascape painter's creative work was offered to readers². The interest in Aivazovsky's art, which has stood the test of time and long become classical, has not abated today. His best canvases are auctioned and sold for astronomical sums.

Aivazovsky had about 125 solo exhibitions in Russia and abroad. He was elected Honored Member of the Academies of Art of Rome, Florence, Paris, Amsterdam and Stuttgart. He was awarded state orders and medals of the highest levels by the governments of Russia, France, Ottoman Empire and other countries.

The painter's artworks do not only attract the viewer with their impeccable technical mastery, but also with their poetic mood, romantic spirit, profound drama of feelings. In his most – at first sight – desperate, disastrous subjects, still there is a hint of hope and rescue; it can be a sunray cutting through the thick set of clouds, or a rainbow out of nothing, or a dim beacon light...

Ivan Aivazovsky was born on July 17, 1817, in Feodosia to a large family of a small trader Konstantin (Gevorg) Gaivazovsky

² See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском. Санкт-Петербург, 1901 [**Kuzmin N.N.** Recollections of Professor I.K. Aivazovsky. Saint-Petersburg, 1901].

(Aivazyan), who moved to the Crimea from Bukovina³ in the early XIX century, and Hripsimeh, a Feodosia Armenian. The couple had three sons and two daughters. The children were baptized in the Armenian Church of Surb Sargis [Saint Sergius]⁴. Ivan was the third son after Gabriel – a future Archbishop of the Armenian Apostolic Church, and the middle brother Grigor.

Ivan received his elementary education at the parochial school by Surb Sargis Church during five years, from 1825 through 1830. He was a smart and gifted boy: at that age he had already learned to play the violin and began drawing. The artistic abilities of the prodigy boy drew the attention of the Feodosia architect Jacob Koch, who was the first to give him drawing lessons. The city mayor of Feodosia Alexander Kaznacheev⁵, too, showed interest in the young talent. On his recommendation, in 1830, 13-year-old Ivan entered the Russian gymnasium in Simferopol. Shortly, the patrons decided to send the young man to Petersburg to study at the Imperial Academy of Arts. To that end, A. Kaznacheev showed Aivazov-

³ In the period in question Bukovina was part of the Austro-Hungarian Empire. At present, the northern part of that area is incorporated into the Ukraine, and the southern – into Romania.

⁴ The Church Book record attesting to the birth of the future seascape painter reads, “Hovhannes, the son of Gevorg Aivazyan” (see: Айвазовский. Документы и материалы. Ереван, 1967, стр. 9 [Aivazovsky. Documents and materials. Yerevan, 1967, p. 9]).

⁵ Kaznacheev Alexander (1788-1880) – Feodosia city mayor (from 1827), head of the Taurida Governorate (from 1829), privy councilor (from 1834), leader of the Taurida Governorate nobility (from 1845), Odessa city mayor (from 1848), senator – member of the supreme body of the state and legislative power of the Russian Empire (from 1854). Aivazovsky painted several portraits of Kaznacheev. After his death, to commemorate the mayor of Feodosia, a fountain was erected by the artist’s design and at his own expense.

sky's drawings to Alexey Olenin, President of the Academy of Arts. Minister of the Imperial Court, Prince Peter Volkonsky also had a chance to see them, as did the Emperor Nicolas I. In consequence, upon the latter's *highest assent*, on July 22, 1833, 16-year-old Ivan was admitted to the Academy of Arts, the landscape class of the famous Russian painter, Professor Maxim Vorobyev.

Aivazovsky worked as assistant in Philippe Tanneur's class – a seascape painter invited by Nicolas I from France. Yet, unable to cope with the arrogant temper of Tanneur, he returned to M. Vorobyev, then joined the battle-painting class of Professor Alexander Sauerweid, a German painter living in Saint-Petersburg. The works of that period, such as "Sea Coast at Night" (1837), "Yalta" (1838), "Old Feodosia" (1839), "Moonlit Night on the Crimea. Gurzuf" (1839) show how seriously had the young artist scrutinized not only the oeuvre of his teachers Maxim Vorobyev and Alexander Sauerweid, but also of the splendid Russian landscape painter, the eminent master of plein-air Sylvester Shchedrin⁶.

During his student years at Saint-Petersburg Aivazovsky maintained his correspondence with his *spiritual father* Alexander Kaznacheev, upon whose recommendations he visited the houses of Petersburg nobility, where select persons of Russian intelligentsia of the time would gather. At some of such gatherings Aivazovsky was being asked to play the violin, and he did play – in an oriental way, resting one end of the instrument on his left knee; he also happened to sing under his own accompaniment. The Russian composer Mikhail Glinka was present at one of such parties.

⁶ Several works are extant made by Ivan Aivazovsky's hand, where he imitates, copies Sylvester Shchedrin's artworks.

Subsequently, he used the Lezginka and two Tatar tunes he had heard from Aivazovsky in his wonderful “Ruslan and Lyudmila”⁷. Aivazovsky had also the good luck to get acquainted with great Alexander Pushkin and his wife, the beautiful Natalya Goncharova in the halls of the Saint-Petersburg Academy of Arts annual exhibit⁸. The tragic death of the poet a year after touched the artist deeply. Many a time he portrayed the genius in his later period creative work⁹.

An important role in Aivazovsky’s career played his meeting with Karl Bryullov. The latter had completed his work on the famous “The Last Day of Pompeii” (1833), and, still young yet already famous, just returned from Italy. Many of the Imperial Academy of Arts students sought to join his united class of landscape, portrait and history painting. Unlike his coevals and fellow students Agathon Hovnatanyan and Movses Melikov (Melikyants), Aivazovsky did not attend Bryullov’s classes. However, he had chances to communicate with the latter and received his complimentary remarks and accolades¹⁰. Bryullov was the first to see that Aiva-

⁷ See: **Глинка М.И.** Литературное наследие. Т. 1, Москва, 1952, стр. 180 [**Glinka M.I.** Literary legacy. V. 1, Moscow, 1952, p. 180].

⁸ See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский. Москва, 1962, стр. 21 [**Barsamov N. S.** Aivazovsky. Moscow, 1962, p. 21].

⁹ From Aivazovsky’s artworks dedicated to the memory of A. Pushkin, the best known are the oil paintings “Pushkin in the mountains. Sunset” (1877), “Pushkin near the mount of Ayu-Dag” (1880), “Pushkin’s farewell to the Black Sea” (1887, at Aivazovsky’s request, the poet’s portrait in this picture is painted by Ilya Repin), “Pushkin on the seashore” (undated), “Pushkin’s farewell to the sea” (1897), “Pushkin and Maria Rayevskaya on the seashore” (undated; also known is the artist’s replica of this painting), “Pushkin at the top of mount Ai-Petri. Sunrise” (undated), and “Pushkin near Gurzuf mountains” (1899).

¹⁰ It was at Bryullov’s recommendation that the renowned Russian prose writer and

zovsky' further training in the Academy would hardly add anything to his skills. He suggested that the Academy Council reduce the term of education for the young painter by two years and send him abroad at the expense of the Academy, especially as the first class gold medal¹¹ Aivazovsky received for his marina "Calm in the Gulf of Finland" (1837) entitled him to that. Instead, due to Hovhaness' young age, in 1838 he was sent to the Crimea, not abroad.

One year after, Aivazovsky took part in one of the Caucasus maneuvers of the Black Sea Fleet as an artist. On board the naval ship he met future Russian admirals and vice-admirals Mikhail Lazarev, Pavel Nakhimov, Vladimir Kornilov, Alexander Panfilov and Vladimir Istomin, with whom he maintained communications for many years.

Back to Saint-Petersburg, Aivazovsky received the title of an artist of the 14th class (or *class artist*). Upon the completion of his study at the Saint-Petersburg Imperial Academy of Arts, Ivan was eventually commissioned to Europe to perfect his skills as pensioner of the Academy for a span of six years.

In July 1840, Aivazovsky was in Italy, where he studied and copied the works of Old masters. But he also created his own works. Pope of Rome Gregory XVI saw one of his just painted canvases – "Chaos. Creation of the World" (1841), liked it and intended to buy. The subject of the picture was inspired by the

poet Nestor Kukulnik published several articles, praising the young marine painter, in the *Art Newspaper*, which he issued in Saint Petersburg in 1837-1838 and 1840-1841.

¹¹ Prior to that, in 1835, for his sketch "A coastal view in the suburbs of Saint-Petersburg" he received a silver medal, and a year later – a gold medal of second class.

Book of Genesis; using expressive artistic means, he depicted the formation of disorderly waters from divine light in the depths of the cosmic dark. Aivazovsky refused to receive the money and presented the painting to the spiritual leader of the Catholic Church¹². In response, the Pope bestowed a gold medal on him. As rumored, Nikolay Gogol, who met with Aivazovsky in Venice, heard about it and exclaimed, “Kudos to you, Vanya! You came over, a small human, from the banks of the Neva to Rome, and instantly stirred up a *Chaos* here in Vatican!”¹³

On the island of San Lazzaro near Venice Aivazovsky saw his elder brother Gabriel, a Member of the Mekhitarist Order. Gabriel had left Feodosia back in 1826, and the brothers had not met since. The oil painting “Father-Mekhitarists on the Island of San Lazzaro. Venice” (1843) was created there.

In Italy, Aivazovsky made friends with the talented Russian painter Alexander Ivanov, who at the time was still working on his many-figure large-scale composition “Appearance of Christ to the People” (1836-1857). Aivazovsky’s exhibition, opened in 1841 in Rome, received rave reviews in the local press. One year later, people would stand in line for long hours in order to attend his exhibition in Naples and Venice¹⁴. The greatest master of romantic landscape, the

¹² Subsequently, Pope of Rome Leo XIII re-presented the mentioned work to the Mekhitarist Congregation in Venice, where it is kept to date. In 1864, Aivazovsky painted another picture with the same title; at present it is in the State Russian Museum, Saint-Petersburg.

¹³ See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 25 [Kuzmin N.N. Recollections of Professor I.K. Aivazovsky, p. 25].

¹⁴ See: **Սարգսյան Մինաս**, Հովհաննես Այվազովսկի, Երևան, 1967, էջ 8-9 [Sargsyan Minas. Hovhannes Aivazovsky, Yerevan, 1967, p. 8-9].

English painter William Turner, who then lived in Rome, greeted the young marinist and dedicated to him a self-composed poem in Italian¹⁵. Lots of visitors attended Aivazovsky's studio, and lots of orders were placed too. The following noteworthy paintings were made then: "The Bay of Naples" (1841); "The Bay of Naples by Moonlight. Vesuvius" (1841); "A View of the Venetian Lagoon" (1841); "The Neapolitan Beacon" (1842); "Venice" (1842), etc.

In Rome and Venice, the first portraits of Aivazovsky were made. One of them – an oil portrait of him sitting on a chair, smiling – was produced by Alexey Tiranov, the pupil of the prominent Russian painters Alexey Venetsianov and Karl Bryullov; now it is in the Tretyakov Gallery in Moscow. Two others (in a toreador costume) – watercolors by Aivazovsky's classmate in the Academy, a gifted painter, untimely deceased Vasiliy Sternberg; the fourth (dressed in an oriental ruler's attire, in a reclined pose) – is a drawing in Italian pencil, made by a graduate of the Saint-Petersburg Academy of Arts Mikhail (Michelangelo) Scotti, who had worked many years in Russia¹⁶.

His *victorious march* on Europe Aivazovsky continued in 1843-1844 in France, England and the Netherlands. Unprecedented

¹⁵ The Italian original of Turner's poem and its free Russian translation see: Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. Том XXII, Санкт-Петербург, 1878 (девятый год), стр. 431 [Ivan Konstantinovich Aivazovsky and his artistic XLII-year activity (1836-1878) // Russkaya starina. Historical monthly. V. XXII, Saint-Petersburg, 1878 (the ninth year), p. 431].

¹⁶ Later on, the Russian masters of the XIX century turned to the image of Ivan Aivazovsky, among them – painters Vasiliy Tropinin, Stepan Rimarenko, Dmitriy Bolotov, Ivan Kramskoy, Konstantin Makovskiy, Ilya Repin; sculptors Nikolay Stepanov, Alexander Belyaev, Matvey Chizhov, Leopold Bernstam, Ilya Ginzburg, and others.

was the success of his exhibition in Louvre¹⁷. The French Academy of Fine Arts bestowed a gold medal on him.

In 1844, two years before the completion of the six-year term, Aivazovsky returned to Saint-Petersburg and was immediately assigned the title of active member of the Imperial Academy of Arts¹⁸. In the same year, he was appointed an artist for the Chief Maritime Headquarters of Russia with the right to wear the full uniform of the Maritime Ministry. Soon many of his canvases – with views of the naval ports on the Baltic Sea in particular, began decorating not only the high-ranked nobility houses, but also the imperial residences and palaces.

In the spring of 1845, Aivazovsky joined the expedition, headed by the renowned Russian navigator and geographer Fyodor Litke, future admiral and President of Russia's Academy of Sciences, and set off for the shores of Asia Minor and the Greek Archipelago. He visited then Constantinople for the first time. Upon his return from the trip, he bought a plot of land on the Feodosia shore and built a comfortable house of his dreams with a spacious studio – his dependable harbor for the years to come.

In 1846, Aivazovsky left for Petersburg. From that time on, he actively participated in the exhibitions held in the northern capital of Russia and Moscow every half a year¹⁹. In Petersburg he pro-

¹⁷ The French painter and diplomat Horace Vernet, a follower of the Orientalist trend in art, was present at the opening of the exhibition; he turned to Aivazovsky saying, "Your talent glorifies your homeland" (see: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 42 [**Barsamov N.S.** Aivazovsky, p. 42]).

¹⁸ In 1847, the artist was also given the title of Professor, and later, in 1877, he was elected an Honorary Member of the Academy of Arts.

¹⁹ During these and the subsequent years, the artist also took part in the

duced his possibly most known canvas – “The Ninth Wave” (1850).

In 1848, Aivazovsky married Julia Graves, a governess, the daughter of an imperial court physician of English origin. The wedding ceremony took place in the Armenian Church. Four years later, in 1852, he settled down in Feodosia once and for all. There he conducted archaeological excavations in the nearby hills and burial mounds, opened a permanent gallery within his house-studio, built the Feodosia Museum of Antiquities and other architectural structures, basing on his own design and often at his expense. He supported the construction and renovation of the local water supply system, the port and the railway.

In 1857, the artist traveled to Paris, held new solo exhibition there, made acquaintances with famous persons, among them – the Italian composer Gioachino Rossini, who lived then in Paris.

Despite the fact that back in 1853, the Saint-Petersburg Academy of Arts denied Aivazovsky the opening of a school of arts at his studio, in 1865 his wish finally came true. The school was named *Comprehensive Studio*, and it was open both for the beginners and already learned artists to study and enhance their creative experience. Not only those born in the Crimea were welcome (like, for instance, Adolf Fessler, Emmanuel Mahtesyan and Konstantin Bogayevsky), but artists who arrived in Feodosia from across Russia and abroad (like, for instance, Gabriello Bartolomeo Cassesi – Aivazovsky’s adherent and a talented Italian master).

In 1866, Julia Graves, a woman of wayward nature and with

exhibitions organized in Feodosia and Russia’s other provincial cities and governorate centers, such as Kiev, Kharkov, Odessa, Simferopol, Kherson, Nikolayev, Riga, etc.

serious health problems, made her final decision not to live in Feodosia and moved to Odessa. The family tranquil atmosphere of Ivan Aivazovsky, the caring father of four daughters – Yelena, Maria, Alexandra and Zhanna, had been violated²⁰.

In 1868, the artist travels to the Caucasus. He had an exhibition in Tiflis²¹; two of the exhibits were presented to the municipal Caucasus Museum. On the show were also “A View of Tiflis”, spiced with household details²², the canvases “Ararat” and “Sevan”²³.

In 1869, Aivazovsky organized yet another exhibition in Saint-Petersburg, and a year after received the title of active state counsellor, which corresponded to the high rank of an admiral.

Success crowned the artist’s exhibition in Florence in 1874: Aivazovsky was elected Honored Member of the Florence Academy

²⁰ Conscious of the fact that the peaceful familial atmosphere was impossible to restore, Aivazovsky corresponded with Catholicos of All Armenians Gevorg IV of Constantinople (Kerestejyan) with a request to dissolve the marriage with Julia Graves. After all the fuss and trouble, on May 30 1877, by the Decree of Ejmiatzin Synod, the artist’s request was finally satisfied.

²¹ It was the first ever art exhibition in Tiflis’ history. For details see: **Սարգսյան Մինաս**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, Երևան, 1990, էջ 219-227 [**Sargsyan Minas**, The life of the great marine painter, Yerevan, 1990, p. 219-227].

²² One year after, in 1869, Aivazovsky painted another picture with the same title, yet from another perspective; at present it is in the Stavropol Regional Museum of Fine Arts.

²³ Aivazovsky did not happen to be in Armenia. The mentioned works are painted based on photographs. Totally groundless is the painter and art critic Rafael Shishmanyanyan’s statement that Aivazovsky “painted the views of Ararat when on the Armenian soil” (See: **Շիշմանյան Ռաֆայել**, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Երևան, 1958, էջ 50 [**Shishmanyanyan Rafael**, Landscape and Armenian Painters, Yerevan, 1958, p. 50]). Aivazovsky turned to the theme of Mount Ararat in such oil paintings as “Valley of Mount Ararat” (1882, in the lower left corner the artist put his signature *Aivazean* in Armenian letters), “Mount Ararat (1885), “Ararat at noon” (1887), “Descent of Noah from Ararat” (1889).

of Art; one of his self-portraits was purchased by the renowned Pitti Gallery²⁴, and the other one – by the Museum of Fine Arts in Rome²⁵.

In the same year, Abdul Aziz invited the artist to Constantinople. There he painted 25 canvases for the sultan. The delighted monarch bestowed a second class *Osmanie* order on him.

In 1878, Aivazovsky's exhibitions follow one after another in Frankfurt am Main, Stuttgart, Amsterdam, Florence, Genoa, thereafter – in Paris and Munich.

On July 14, 1880, as a token of the profound respect towards Aivazovsky for his exclusive contribution to the city's development, the city Duma of Feodosia unanimously conferred on him the title of Honorable Citizen of the city of Feodosia. One of the nearby hills and a city street were given his name; besides, an undeveloped area on the seashore was allotted to build an alley to be named after the painter²⁶.

Two years later, the 65-year-old artist married a 25-year-old widow of an Armenian merchant from Feodosia, Anna Burnazyan, whose portrait he had immortalized in his pictures²⁷.

²⁴ At present, the mentioned self-portrait of the marinist is exhibited in the no less renowned Uffizi Gallery in Florence.

²⁵ See: **Кузьмин Н.Н.** Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, стр. 54 [**Kuzmin N.N.** Recollections of Professor I.K. Aivazovsky, p. 54].

²⁶ See: Айвазовский. Документы и материалы, стр. 180-181 [Aivazovsky. Documents and materials, p. 180-181].

²⁷ In the Aivazovsky National Art Gallery in Feodosia, there are two portraits of Anna Burnazyan by Aivazovsky: the oval one is made in 1881, a year before their marriage, while the second, better known one with a transparent veil – in 1882, as they traveled in Greece already married. These works are considered as his best in the genre of portrait.

In the summer of 1887, the artist opened an exhibition of 20 works in Stockholm which received good coverage in the Swedish press²⁸. In the same year, on September 26, in the Conference Hall of the Saint-Petersburg Academy of Arts, Ivan Aivazovsky's 70th birthday and 50th year of creative work were celebrated. The high society of Saint-Petersburg all were there to extend their appreciation and pay their tribute to the mariner. The anniversary celebration got full coverage in the "Araks" magazine, published by Simeon Gulamiryan in Saint-Petersburg²⁹. Among the guests representing the Armenian parishioners of Petersburg (salutatory addresses were read in Armenian and Russian, gifts were presented, among others – "an exquisite maulstick for the painter... and a beautiful silver palette with the images of Mount Ararat and the Armenian Church of Petersburg"), the anonymous author gave also the name of the artist and architect Christopher (Khachatur) Husikyants, one of Ilya Repin's friends and a graduate of the Saint-Petersburg Academy of Arts³⁰. Shortly after, Husikyants executed Ivan Aivazovsky's lithographic portrait from the artist's well-known photograph of 1888³¹. This lithograph was reprinted in the *Ardza-*

²⁸ More on the exhibition see: **Գրիգորյան Վարդան**, Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում // Սովետական արվեստ, Երևան, 1964, № 12, էջ 46-50 [**Gri-goryan Vardan**. Hovhannes Aivazovsky in Stockholm // Sovetakan arvest (Soviet Art), Yerevan, 1964, № 12, p. 46-50].

²⁹ See: **Ս.Յ.**, Համբավավոր հայազգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի // Արաքս, Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98-105 [**S.H.** The famous artist of Armenian origin Hovhannes Aivazovsky // Araks, Saint-Petersburg, 1888, book B, May, p. 98-105].

³⁰ Ibid, p. 104.

³¹ See: **Աղասյան Արարատ**, Մոռացված անուն. նկարիչ և ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանց (1840-1910) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2014, № 1, էջ 286 [**Aghasyan Ararat**, Forgotten name:

ganq [*Echo*] illustrated literary and political weekly issued in Tiflis³².

In 1890, on his way home from Paris, Aivazovsky stopped off in Constantinople, where he was awarded the first class *Mejidie* order by Abdul Hamid³³.

In the fall of 1892, the artist traveled to the USA. There he exhibited his works in the galleries of New-York, Washington, San-Francisco, as well as in one of the pavilions of the 1893 Chicago International Exhibition³⁴. The best known work he created in the USA is the “Niagara Falls” (1893). In 1898, two years before his death, the artist created his masterpiece oil painting “Among the Waves”.

Aivazovsky left behind a surprisingly extensive creative legacy – about 6,000 canvases³⁵; the vast majority of them are views of the sea in calm and stormy weather, in the morning mist and bright sunlight or at moonlit night. He painted the sea in all the seasons, in various states. Yet the most preferred by the painter was the troubled view of the tempestuous sea, and the struggle of the

the artist and architect Christopher (Khachatur) Husikyants (1840-1910) // Lraber hasarakakan gitutyunneri (Bulletin of social sciences), Yerevan, 2014, № 1, p. 286].

³² See: Արձագանք [*Echo*], Tiflis, March 10, 1891, № 1, p. 9.

³³ There is a widely held opinion that at the time of mass pogroms of Armenians in the Ottoman Empire in 1894-1896, Aivazovsky tossed into the sea the orders and medals he had received from the Turkish sultans.

³⁴ At the request of the organizers of the Chicago International Exhibition, the artist sent about two dozen of paintings, yet he personally did not attend that authoritative show of fine arts.

³⁵ Besides that, Aivazovsky created an enormous number of graphic works on uncoated and coated, white and tinted paper, using a variety of media – watercolor, sepia, ink and Indian ink, black and colored pencils etc. These works are of high artistic value on their own, and in no way shall be considered as secondary.

people, who, in spite of anything, with their last bit of strength, withstand the fury of the elements, the mighty waves ready to gulp them down ("The Ninth Wave", 1850; "A Shipwreck near Mount Athos", 1856; "Storm in the Arctic Ocean", 1864; "The Ship on a Sandbar", 1872; "Shipwreck", 1876; "Moonlit Night. Wreck of a Burning Ship", 1883; "Wave", 1889; "Ship *Empress Maria* in Storm", 1892, etc.). The painter also depicted verisimilar scenes, glorifying the victories of the Russian Fleet; these works are not only of artistic, but also of historical and documentary value.

Aivazovsky was a skillful artist and overcame with ease the difficulties emerging during the work. He used to work in the studio, fully relying on his acute visual memory and bright artistic imagination. He worked without correction, and even his biggest canvases he would complete during a few hours, retaining the freshness of the first impression from nature. While Aivazovsky's method was based on the traditional principles of classicism and academism, his best works full of live human feelings are in essence expressions of romantic thinking.

Aivazovsky was an artist with refined sense of color. His best executed canvases, along with a clear composition structure, are conspicuous for their spatial light-and-air, light-to-dark and light-and-color absolute unity, rich variety of colors, smooth tonal transitions.

At first sight, there were no obvious shifts in Aivazovsky's art. Nonetheless, there were phases of formation, maturation and prime, as well as certain ideological, pictorial and stylistic transformations, periods of ups and downs.

In some canvases, executed in the 1840-1850s, the influence

of Karl Bryullov's romantic art is noticeable. Aivazovsky's biographer, the art critic Nikolay Barsamov, in his monograph about the marine painter, does not exclude that the improvising, without a preliminary sketch, free and fast style of work was prompted by no one but K. Bryullov³⁶.

Aivazovsky is the last prominent representative of Romanticism in Russian fine arts. The romantic emotionality, heroic spirit and soul permeate the scenes of naval battles created in these years ("Sea Battle at Navarino", 1846; "Battle of Chesma", 1848; "The Battle of Sinop", 1853; "Sea Battle", 1855; "Siege of Sevastopol", 1859, etc.).

The specific features of Romanticism became increasingly pronounced in one of his best known works of said period – the large-scale canvas "The Ninth Wave" (1850). It depicts the long awaited morning after a stormy night. The rays of the rising sun lit the rough sea; the surging terrifying wave is about to gulp in the small group of exhausted people clinging onto the wreckage of the mast. Given all the drama of the subject, the air and light, the warming rays of the dawning sun add some shade of hope and optimism to it.

Aivazovsky's career had flourished in the 1860-1870s – the period when he created quite a number of works standing out for their profound poetic inspiration: "View of the Sea from Mountains. Crimea" (1864), "Storm on the North Sea" (1865), "Sea Landscape with a Sailboat" (1870), "Storm at Cape Aya" (1875). The famous Russian novelist Fyodor Dostoevsky wrote, "Mr. Aivazovsky's *Storm*

³⁶ See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 113 [**Barsamov N.S.** Aivazovsky, p. 113].

over *Yevpatoria* is just as amazingly good as all his storms are, and in that, he is a master with no rivals... In his storm, there is rejoicing, eternal beauty that strikes the viewer in a live, real storm. And this quality of Aivazovsky's talent shall not be called narrowness – for the reason that a storm as such is extremely varied by itself³⁷.

In 1873, one of the most popular works by the mariner was produced – “The Rainbow”, in which a ship is wrecking in the rough sea near a rocky shore. Aivazovsky chose a low viewpoint, which makes an impression of the viewer's presence in the violent waves, from whose foamy crests the vicious wind tears off water dust. Through the foggy whirlwind, hardly discernible are the contours of the wrecking ship. The sunray cutting through the clouds down in the shape of a rainbow imparts incredible colorfulness to the entire image. The picture is solved in the nuances of blue, yellow, pink and green, whose tones multiply in the soft and airy plays of the rainbow.

The sky is given a significant place in Aivazovsky's marinas. The flow of the air, the direction of wind gusts, the race of the clouds during a tempest, their changing writhing contours – all of that condenses the emotional atmosphere of the seascapes.

Aivazovsky's unique night views (“The Bay of Naples at Moonlit Night”, 1842; “Night in Venice”, 1847; “Storm on the Sea at Night”, 1849; “A View of Vesuvius at Moonlit Night”, 1858; “Night. Constantinople”, 1862; “Odessa at Night”, 1865; “Moonlit Night on the Black Sea”, 1873; “Feodosia at Night. Coastal View”, 1881; “Moonlit Sea”, 1892, etc.), are particularly attractive. The

³⁷ Ibid, p. 95.

magic night light effects, the reflection of the cloud-framed moon in the water mirror or in the waves are full of profound mysteriousness peculiar to Romanticism, and the painter was able to reproduce these with almost illusory, deceptive accuracy.

Over years, features of Realism begin to show in Aivazovsky's art. His best canvases acquire monumental scale, manly spirit and sounding, deeper ideological content. This particularly concerns the works of the 1870-1880s, where one can see some influence of the Russian *Peredvizhniki* (*Wanderers*).

In that sense, noteworthy is "The Black Sea" of 1881: the line of the horizon divides the canvas into two equal parts, separating the sea from the sky. It is a gloomy, cloudy and windy day. One can hear the muffled sigh and groan of the sea. The surging in a measured rhythm from the depth of the picture, from the horizon line, waves add monumentality to the seascape. The shades of grey, blue and greenish prevail in the picture. Aivazovsky gave up any eye-catching external effects, choosing limited artistic means for generalization of the sullen image of the mutinous sea. No wonder that such an ardent adherent of the Russian artists' *Peredvizhniki* movement as Ivan Kramskoy, who had many a time criticized the marinist's works, changed his opinion; he admitted, "«The Black Sea» is one of the greatest pictures I have ever known"³⁸.

Aivazovsky's art also was commented on by Vladimir Stasov, a music and art critic, the ideological inspirer of both the Russian

³⁸ See: Иван Николаевич Крамской. Его жизнь, переписка и художественно-критические статьи (1837-1887), Санкт-Петербург, 1888, стр. 515 [Ivan Nikolayevich Kramskoy. His life, correspondence and artistic-critical articles (1837-1887), Saint-Petersburg, 1888, p. 515].

composers' *Moguchaya kuchka* (*The Mighty Handful*) and the *Peredvizhniki*. He, too, spoke unapprovingly about the marinist's works, flatly rejecting the latter's extremely fast, improvising method of painting, labeling it "vicious and impermissible". He wrote, "Most of all the landscape painters, Mr. Aivazovsky is the one who upset me... by that he gathered a bunch of young students around him and painted a picture in front of them during 2 hours, and then displayed it at the show. That was totally inappropriate! Whoever paints a 2-hour-long picture, let him keep that unfortunate secret to himself and not bring it out, not uncover it – especially in front of the students, thereby teaching them light-mindedness and machine habits..."³⁹. However, Stasov also had to revise his opinion about Aivazovsky and recognize him as an exceptional master in the field of marine art⁴⁰.

By the end of his life, in the 1890s, Aivazovsky created a more generalized, synthetic images of the sea. Such are the large-scale paintings endowed with impressive monumentalism and conspicuous artistic power "Rockslide" (1883), "Wave" (1889) and "The Storm on the Azov Sea" (1895). However, the pinnacle of the artist's creativity of these years is "Among the Waves" (1898) – a just as big marina, completed, though, within a short 10-day span. Compositionally, it is reminiscent of the already familiar "The Black Sea" (1881), but, while in the latter, the horizon line goes right in

³⁹ See: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В двух томах. Т. 1, Москва-Ленинград, 1937, стр. 227 [**Stasov V.V.** Select Works. In two volumes. V. 1, Moscow-Leningrad, 1937, p. 227].

⁴⁰ See: **Стасов В.В.** Избранные сочинения. В трех томах. Т. 3, Москва, 1952, стр. 669 [**Stasov V.V.** Select Works. In three volumes. V. 3, Moscow, 1952, p. 669].

the midline of the canvas, in “Among the Waves”, the sea, painted in cold azure, blue, violet and greenish colors, is given much more space as compared to the cloud-clad black sky that stretches along the top of the composition. The dreadful view of nature is lit, vivified and to some extent warmed up by the dim, feeble sunray descending from the left. It is worth noting that initially, positioned in the center of the composition there was a small lifeboat loaded with people. The artist abandoned that idea, considering that it would narrow the frames of the artistic conception and the ultimate pantheistic approach⁴¹. The artist, hoary with age, kept on working (“Moonrise”, 1899; “Yalta”, 1899; “Sea Harbor”, 1900, etc.), yet none of his new paintings could compete with the monumental “Among the Waves”.

Having lived in Russia, educated by the prominent Russian artists, socialized with the best known figures of Russian culture, Aivazovsky himself became one of the greatest representatives of Russian art, who had influenced the creativity of such artists as Alexey Bogolyubov, Lev Lagorio, Arkhip Kuinji, Rufin Sudkovsky, Mikhail Alisov, Mikhail Latri, Alexey Ganzen, and others⁴².

Ivan Aivazovsky also maintained close relations with the Armenian people, Armenian social, cultural and historical reality⁴³. He

⁴¹ See: **Барсамов Н.С.** Айвазовский, стр. 139 [**Barsamov N.S.** Aivazovsky, p. 139].

⁴² Mikhail Latri (1875-1942) and Alexey Ganzen (1876-1937) were Ivan Aivazovsky's grandsons, the children of his elder daughters Yelena and Maria.

⁴³ These contacts have been thoroughly analyzed and covered in the papers of the art critic Minas Sargsyan (see: **Սարգսյան Մ.Ս.**, Հովհաննես Այվազովսկին և հայ մշակույթը // Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1963, № 4, էջ 25-38 [**Sargsyan M.S.** Hovhannes Aivazovsky and Armenian Culture // Patmbanasirakan handes (Historical-Philological Journal), Yerevan, 1963, № 4, p. 25-

had been to Constantinople and Smyrna several times, where the local Armenian communities welcomed him heartily⁴⁴; in 1868 he also visited Tiflis.

Aivazovsky's patriotic feelings found a multitude of manifestations. Thus, he presented his oil painting "The Lighthouse in Naples Harbour" (1842) to the Congregation of Mekhitarists in Venice; he executed the iconic portrait of Surb Gevorg for the main altar of the newly built Armenian Church in Bursa (Turkey); he supported the publication of the works by medieval Armenian historiographers; by the end of his life, he painted canvases inspired by Armenian history: "Grigor Lusavorich [Gregory the Illuminator]" (1892); "The Oath Before the Battle of Avarayr. Commander Vardan Mamikonyan", (1892); "Baptism of the Armenian People", (1892); "Byron's Visit to the Mekhitarists on San Lazzaro Island in Venice" (1899), etc. Apart from self-portraits and portraits of his loved ones, Aivazovsky also turned to the images of outstanding figures of Armenian origin and their family members. Among them, the portraits of Hovhannes Lazaryan (died as a child), the younger son of Khachatur Lazaryan, the trustee of the Moscow Lazarev Institute; Harutyun Khalibyan, city mayor of Nor Nakhijevan; Mikael Loris-Melikov, Internal Minister of the Russian Empire; Catholicos

38]) and the historian Vardges Mikaelyan (see: **Микаелян В.А.** И.К. Айвазовский и его соотечественники // Вестник общественных наук, Ереван, 1991, № 1, стр. 59-70 [**Mikaelyan V.A.** I.K. Aivazovsky and his compatriots // Vestnik obshchestvennykh nauk (Bulletin of social sciences), Yerevan, 1991, № 1. p. 59-70]).

⁴⁴ See, for instance: **Թոփչյան Ստեփան**, Նկարչի և բանաստեղծի Սև ծովը // Սովետական արվեստ, Երևան, 1982, № 9, էջ 53-58 [**Topchyan Stepan**. The Black Sea of the Artist and Poet // Sovetakan arvest (Soviet Art), Yerevan, 1982, № 9, p. 53-58].

of All Armenians Khrimyan Hayrik; Bishop Khoren Stepaneh, the father superior of the Armenian Monastery Surb Khach [Saint Cross] in the Crimea, and others.

Ivan Aivazovsky contributed greatly to the formation of new national fine arts. Undeniable is his influence on the development of Armenian marine and landscape painting. He kept company with, he trained, his word and recommendations were heeded to by Eastern Armenian and Western Armenian marine painters Mkrtich Chivanyan, Emmanuel Mahtesyan, Arsen Shabanyan, Vardan Makhokhyan, Tork Zaqaryan, the founders of Armenian national landscape and history painting Gevorg Bashinjaghyan and Vardges Surenyants; the actor Petros Adamyan, keen on painting; the poet Tiran Chrakyan (Intra), and others⁴⁵. Eastern Armenian and Western Armenian renowned prose writers and poets knew Aivazovsky in person and dedicated him their lines, among them: Yervand Shahaziz, Hovhannes Tumanyan, Hakob Paronyan, Ghazaros Aghayan, Alexander Tzaturyan, Alexander Shirvanzadeh, Arpiar Arpiarian, Vahan Malezyan, the architect Sargis Palyan, the composer Alexander Spendiaryan, the violinist Hovhannes Nalbandyan⁴⁶, the philologists and linguists Karapet Yezyan, Norair Buzandatsi,

⁴⁵ Many already known and newly discovered facts and evidences about Ivan Aivazovsky's meetings with Eastern Armenian and Western Armenian marinists, his influence on their creativity, are provided in the recent monograph of the art critic Ara Hakobyan (see: **Հակոբյան Արա**, Հայագգի ծովանկարիչները, Երևան, 2017 [**Hakobyan Ara**. The Armenian Marinists, Yerevan, 2017]).

⁴⁶ See, for instance: **Աղասյան Արարատ, Ասատրյան Աննա**, Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ, Երևան, 2015, էջ 102, 114, 140-141 [**Aghasyan Ararat, Asatryan Anna**. From the history of Armeno-Russian artistic relations: Saint-Petersburg, Yerevan, 2015, p. 102, 114, 140-141].

Hakovbos Tashyan, the historian Leo, Catholicoses of All Armenians Nerses Ashtaraketsi, Gevorg IV of Constantinople, Mkrtych I of Van (Khrimyan Hairik), Armenian Patriarchs of Constantinople Mateos Chukhachyan and Maghakia Ormalyan, Bishop Khoren Stepaneh, Minister of the Ottoman Empire, state figure and diplomat Harutyun Tatyán and many others. The painter corresponded with some of them in Armenian and concluded his letters with signature *Aivazean* in the Armenian script.

Aivazovsky had always cared about the Armenian community of the Crimea. He allocated considerable amounts to the local parish school, organized charity exhibitions in favor of needy Armenians, and a year before his death he bequeathed part of his property to the Armenian Church of Surb Sargis in Feodosia⁴⁷.

Ivan Aivazovsky was the first among the Armenian figures of art to respond to the atrocities – such as slaughters of Armenians, destruction, arson and desecration of the Armenian spiritual centers and cultural facilities – happening in Western Armenia, Constantinople and other cities of the Ottoman Empire, densely populated by Armenians⁴⁸. His heartfelt attitude showed in his moral and material support to his compatriots in distress: he allocated certain sums from the sales of his works to the families of the victims, was

⁴⁷ See: **Микаелян В.А.** И.К. Айвазовский и его соотечественники, с. 61 [**Mikaelyan V.A.** I.K. Aivazovsky and his compatriots, p. 61].

⁴⁸ See: **Աղասյան Արարատ**, Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894-1923 թթ.) // Պատմաքանասիրական հանդես, Երևան, 2015, № 2, էջ 13-29 [**Aghasyan Ararat**. Reflection of the Hamidian pogroms and the Armenian Genocide in Armenian visual arts (1894-1923) // *Patmabanasirakan handes* (Historical-Philological Journal), Yerevan, 2015, № 2, p. 13-29].

involved in the issues of their settlement in the Crimea.

In the special literature on Aivazovsky, there is a letter from Mkrtych I of Van to the artist, dated August 1896. In it, the Catholicos of All Armenians, after the lines narrating about the Armenian pogroms, encouraged him to paint a picture that would depict and condemn the perpetrated atrocities⁴⁹. In his response letter dated September 8, Aivazovsky wrote, "...Most Holy Patriarch, my heart has been saddened with deep pain on hearing about the unseen and unheard massacre perpetrated against Armenians. Your Holiness, You – over there, and we – here, each of us in our own place bitterly mourn over the perished souls of our misfortunate fellow countrymen, and we appeal to the Grace of God..."⁵⁰ Addressing the Catholicos' suggestion, Aivazovsky wrote, "The Lord's Anointed! You have made quite a sensitive and beautiful suggestion – to depict in red colors the scenes of the carnage of Armenians against the suffused with blood mountains and valleys, and over the ruins – the heartbroken Patriarch of Armenians. May the Lord grant me longer life, and the day shall come when I fulfill this touching request"⁵¹.

Aivazovsky did not happen to realize Khrimyan's order. At any rate, no painting with such a content and the marinist's signature has reached us. But at the dusk of his life, he created a series of oil paintings and drawings on Hamidian pogroms; part of them is extant, some others are known from photographs. The artist conveyed his emotions in the large-scale canvas "The Armenian

⁴⁹ See, for instance: **Սարգսյան Մինաս**, Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 386 [**Sargsyan Minas**. The life of the great marine painter, p. 386].

⁵⁰ See: Айвазовский. Документы и материалы, стр. 277-278 [Aivazovsky. Documents and materials, p. 277-278].

⁵¹ Ibid.

Massacres of Trebizond in 1895” (1896), as well as in the oil paintings completed in 1897: “Armenians Loaded on Ship”; “Calm Night. Armenians Thrown into the Sea of Marmara Alive From Turkish Ships”; “Night. Tragedy in the Sea of Marmara”. The sketches of these works were published in the voluminous collection *Brotherly Aid to Armenian Victims in Turkey*, which came out the same year at the initiative of the publicist, literary and social figure Grigor Janshyan in Moscow⁵². The graphic design of this book was carried out by the artists Vardges Surenyants, Grigor Gabrielyan and Paul Asatur (Poghos Ter-Asatryants). From the brief biographical notes of the painter placed there, we learn that the drawings had been made by Aivazovsky at the editor’s request and sent to Moscow from Nice⁵³.

In the night of April 19, 1900, the artist unexpectedly passed away. The “Explosion of Turkish Ship” remained unfinished.

Ivan Konstantinovich Aivazovsky is buried in Feodosia, in the courtyard of the Armenian Church of Surb Sargis⁵⁴. A line from Movses Khorenatsi’s *History of Armenia* is engraved on his tombstone, reading, “...born as a mortal, left an immortal memory of himself...”.

⁵² See: Братская помощь пострадавшим в Турции армянам (Литературно-научный сборник). Москва, 1897, стр. 74-75, 80-81 (второй отдел) [*Brotherly Aid to Armenian Victims in Turkey* (Literary-Scientific Collection), Moscow, 1897, p. 74-75, 80-81 (second section)].

⁵³ Ibid, p. 500 (first section).

⁵⁴ At the request of the artist’s widow, the vault of Ivan Aivazovsky was divided into two halves; Anna Burnazyan, who passed away in 1944, was buried in the second half.

Անձնանկար, 1874
Αυτοπορτραϋτ, 1874
Self-Portrait, 1874

Քաոս (Աշխարհի արարումը), 1841
Хаос (Сотворение мира), 1841
Chaos (Creation of the World), 1841

Իններորդ ալիք, 1850
Девятый вал, 1850
The Ninth Wave, 1850

Սինոպի ծովամարտը: 1853
Синопский бой, 1853
The Battle of Sinop, 1853

Ծիածան, 1873
Радуга, 1873
The Rainbow, 1873

Սև ծով, 1881
Черное море, 1881
The Black Sea, 1881

Նկարչի կնոջ՝ Աննա Բուռնազյանի դիմանկարը, 1882
Портрет жены художника Анны Бурназян, 1882
Portrait of the Artist's Wife Anna Burnazyan, 1882

Նոյն իջնում է Արարատից, 1889
 Сошествие Ноя с Арарата, 1889
 Descent of Noah from Ararat, 1889

Գիշեր: Ողբերգություն Մարմարա ծովում, 1897
 Ночь. Трагедия в Мраморном море, 1897
 Night. Tragedy in the Sea of Marmara, 1897

Ալիքների մեջ, 1898
Среди волн, 1898
Among the Waves, 1898

Թուրքական նավի պայթյունը, 1900
Взрыв турецкого корабля, 1900
Explosion of Turkish Ship, 1900

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ
ԾՈՎՈՎ ՀԱՓՇՏԱԿՎԱԾԸ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ
(Նկարչի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ)

АРАРАТ АГАСЯН
ЗАЧАРОВАННЫЙ МОРЕМ: ИВАН (ОВАННЕС) АЙВАЗОВСКИЙ
(К 200-летию со дня рождения художника)

ARARAT AGHASYAN
ENCHANTED BY THE SEA: IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY
(On the 200th Anniversary of painter's birthday)

Անգլերեն թարգմանությունը՝ Սվետլանա Մարդանյանի
Շապկի դիզայնը՝ արվեստագիտության թեկնածու
Մարտին Հարությունյանի
Համակարգչային էջադրումը՝ Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր N 796
Ստորագրված է տպագրության՝ 7.08.2017թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆,
5.5 տպագրական մամուլ, 8 էջ նկար:
Տպաքանակը՝ 350 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: